प्र॰प्रे॰टी॰ इति व्याख्यानं तत्त्वकमेतत् न हस्वस्याहार इति अन्यथा अकारानुबंधस्य विजातीयत्वात् तस्यादिहल्ल्यत्याहारे ग्रहणशंकासमाधानयोः क
५ र्तुमुचितत्वादिति भावः दग्रहणस्यापत्तिरिति तथा च आमश्रीकनत्वादौ हृषिचेत्युत्वापत्तिः पुनः रेकारोच्चारणेनेति न चाकारोच्चारणे भावेव्यं पुन
जनोच्चारणासंभव इति वाच्यम् हयादिवर्णानां संयुक्तानामुच्चारणसम्भवात् तत्त्वेट् इति तेति इ उच्चारणार्थवर्णसहितहल्घटितेत्यर्थः नच को
पकशीकनत्वादिकविप्रयोगदर्शनात् तद्विषयप्रयोगाणामदर्शनादित्यनुपपत्तिरिति वाच्यं तस्यानयाप्यर्थमासकरेणापपत्त्वादित्यादिमहाक॰ त्र
विप्रयोगेन तुल्ययोगक्षेमत्वात् तदुपसंहरति तस्मादिति अस्य लणसूत्रस्याकारस्य न चोच्चारणार्थीनामितसंज्ञाया वक्ष्यमाणत्वादिदमसंगतमि
ति वाच्यं हकारादिस्याकारवदस्याप्युच्चारणमात्रफलकत्वाम्रेवृत्त्यभावेपि तत्त्वाभावात् प्रत्याहारे हकारादिघटितेग्रहणापत्तिस्तन पुनः पु
नरुच्चारणं तत्र प्रधानत्वाद्दानदेवद्वतिन पुनस्तत्र रेगमचमित्यादिनाणनत्वेकदान इति सूत्रस्य भाष्येणशास्त्रबोधितजव्यवहितमह
ल्समुदायस्याशीघ्युत्वे सत्वविनमन विभक्तावित्यादेरितित्याद्विनाजादिपदघटितविधिसूत्राणामपरामर्शः अन्योन्याश्रयाभावायशंक॰
नत्विति रुपमनाविति रुशद्वेर इतिनिर्देशरुधातुप्रभृतिष्वित्यर्थः अशोकवनिकान्यायेनेतदुक्तिः अनुनासिकप्रतिबिम्बवतितत्वं इजेवेति
विपरीतनियमशंकां वारयति मिरूच्चोत्याद्वितीति अत्र स्यादोषत्वादिति अपाणिनीयत्वस्यादोषत्वादित्यर्थः अत्रैवं भाष्यसम्मतिमाह स्व
ति त्र भेदसिद्धपाचरं तिवर्णयतितत्त्वेव नद्वैकमेव भूयः तदपेदया अधिकमनदाशयः पूर्वपदाशयः राजान्नास्तीति एवं च अपूर्वेके॰
रीत्या व्याख्याने गौरवमिति भावः कस्यचिन्मतं दूषयतितं चेति अत्र सहेनाशहूह हस्यबोधकः एवं च सहेनामध्यमो वर्णः अंतेन सहितो
यश्वादित्तदपित्र इति वाक्यार्थः अत्र सहेतनाशद्वोयोगरूढः सह युगपत् एतिबुद्धिविषयो भवतीत्यर्थः मध्यमइतिरूढ्यर्थमदर्शनम ॥५॥

संज्ञालोपयोरभावे तेनत्वं तेन नन्वेवमपि यस्यानुनासिकत्वं तस्य लसेऽसत्वादेव न दोष इत्यत आह प्रत्याहारेष्विति अत एव सर्वेन कारा
णां फलपरे बोध्यत्वोपपत्तिः अननुनासिकत्व स्पलदेऽणानांदेवनदेवस्पनत्या समानाधिकरणजातिविवक्षायामप्याह अणां ग्रहणाय स्वेति अपि ना
तेः किं पूर्वसूत्रस्यानित्यसंबुध्यताम् ननु न हि हेस्वत्वविशिष्टजातिनिर्देश एवास्तामत आह सोऽस्तीति ननु पयणघरितसूत्रेष्वित्यादिनोपपादितला
घवन्नसार्वत्रिकम् इणोपरागद्यपरागद्व्यादौ तदभावात् किञ्चरकोपयणवीति सूत्रे यप्रत्याहारेणानिर्देशप्रक्रियागौरवमप्युक्तिमात्रालाघव
सत्वेपि ज्ञाते स्त्रीविषयारवोपधात् ईचः योचीत्यादिनां विषयविभागानुपपत्तिः ज्ञातेरिति सूत्रे प्रत्याहारग्रहणमहाभाष्ये दीनत्वज्ञोषभावा
पत्तिः ईऐऊत्यत्र प्रत्याहारनिर्देशे वकारादेशप्रसंगः एवं योचीत्यत्राप्यनिष्टं बोध्यम् एवं तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरित्यप्रसंगतम पद
नावृद्धेरकसामानाधिकरण्येन साध्यासिद्धेः हेतु स्पष्टत्वादिति चेन्न उदात्तस्वरितयोः संयोगादेरान्तः उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यादौ लाघवाय
प्रत्याहारेणैव निर्देशादित्याशयात् यत्र तु न लाघवं तत्रान्यार्थमण इत्यत्र कृतेन नणकारानुबन्धेनेव निर्देशस्तज्ञानेरिति सूत्रे प्रत्याहारसंभा
वनाग्रहणे तु न शंकास्पदम नाहश प्रत्युदाहरणस्य भाष्येऽदर्शनात् कष्टायेति निर्देशात्रेड्यीरत्यत्रापि तथाशंकायोचीत्यत्रापि न प्रत्या
हारसंभावनापूर्वीं तरसूत्रयोः प्रत्याहारबोध्यविधायकत्वात् अत्रापि तत्साहचर्यात् तथाकल्पनात् पदतावच्छेदकसामानाधिकरण्ये
नेत्यादि तु न शंकास्पदमपि अइउणित्यादिसूत्रेचतुष्टयनिर्दिष्टानामनुबन्धानामुक्तानुगतधर्मपुरस्कारेणैव पदत्तत्वाऽवच्छेदकावच्छे
देनैव साध्यासिद्धेर्भाष्यामिधेतत्वान्नेव सोऽस्तारित्येति निर्देशे मानाकारे हल्लोपाभावज्ञापनात्सोऽस्तीत्यस्यासिद्धिवाच्यमतेन निर्देशेनानेक ^ रिति
ल्कि इकल्पनापेक्षयाणरास्त्राकारस्यानुनासिकत्वाभावकल्पने लाघवसम्भवात् अत एव तपरसत्त्वाकारस्यानित्संज्ञकत्वादेव प्रत्याहार—

मनेरवद्वयति अन्योन्याश्रयेत्यादिना अत्रऽऽगतानाविप्रतिषेधत्यपावः एतेयथन्तूऽइत्यनेन हृव्यापत्तेः संज्ञापूर्वकविधेस्तेनानित्यत्वस्वीकारात
ङ्गीत्यावीरात नशाभिधानान् एवश्वयोगरूढिसञ्ज्ञावेमानाभावश्चेति अत्रभाष्यमपिसाधकमित्याह भाष्येपीतिकैयटकृन्नभाष्यव्याख्यानेदूष
यतिह समीपइत्यादिनाहेत्यत्पमिति ह्यामीप्यस्यषष्ठ्यर्थत्वाभाव इत्यपिवोध्यमनन्वेवमिति पूर्वोक्तान्योन्याश्रयपरिहारेपि अभावज्ञानेप
तियोगिज्ञानस्यैवेति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यकारणत्वादिति भावः ननु पूर्वं हा प्रवादाऽइति भाष्योक्त्याऽपवादवाक्यार्थज्ञा
नस्यकारणतां कमस्त्यतआह पूर्वमिति अपवादशास्त्रपर्यालोचनेन अपवादशास्त्रार्थबोधेनेत्यर्थः तद्विषयमिति अपवादशास्त्र
विषयमित्यर्थः एतेनलक्ष्यसंस्कारेकमापेक्षानतुवाक्यार्थबोधइतिभावः यत्वितियथानसम्प्रसारणमित्यपवादशास्त्रप्रवृत्तिः स्वयो
ग्यविषयेभवतितथापरिशिष्टपूर्वमुत्सर्गःश्वयुवेत्यादिःप्रवर्ततइत्यर्थः एतेनात्स्यसम्प्रसारणमितिफलितम् एतत्कैयटोक्तव्याख्यां
खंडयति नत्रेति भाष्यविरोधमुपपादयति नहीतिन्यायेनपूर्वंहीतिन्यायेन पूर्वोक्तहितान्योन्याश्रयासंभवमुपपादयति नविभक्ताविति
पदार्थज्ञानमात्रेणेतिमात्रपदेनवाक्यार्थज्ञानव्यवच्छेदः अत्रापीति आह तहलंत्यमितिसूत्रइत्यर्थः आदितिकिंमिति अन्यपदेनतद्दा
भसमवधइतिभावः नवादिमस्याशांकावोधविषयत्वे यदानुपस्थितत्वात्रसम्भवतीतिवाच्यमप्रविष्टापिंडीमित्यत्रेवसम्भवात् पादेरेवा
ऽपइत्यत्रमानाभावश्चतुनराभिप्रायः अन्यतरानुपादानेऽदत्यसहितः पूर्वपरसाहित्यआदितित्यपिसंभाव्येनस्वरूपमित्यनुवृत्तिपरव्याख्या
नेनिष्प्रयोजनमित्याशयेनाह अत्राद्यनेति प्रत्याहारप्रसंगादाह अविशिष्टमिति पूर्वनिपाताःपतेरिति विशेषणत्वान्नसूत्रकारप्रोक्तमिह
त्वादितिमायोवादोयम् अपएकाएकालनिपानएकाचइत्यादौसमासदर्शनान्न अन्तरायेतिसम्मुदायान्त्यग्रहणादेवइत्संज्ञापरिहारणामि

श.शे.टी. तिरस्तं भावोः परित्राणमित्यर्थः सुप्सुपेति पञ्चम्यन्तं पूर्वपदकं समासः नान्तःसिद्धिरितिरस्तेषां तं सिद्धिरित्यर्थः अत्राघोच्चारणकाले विद्यमान
॥६॥ स्याधिणकारस्येत्संज्ञाविधायकशास्त्रजन्यवाक्यार्थबोधात्र प्रासिद्धिरितिभावः अन्यत्र सन्नादिप्रत्ययावयवनादेःपदार्थोपस्थितिरितित्र अनु
बंधविनिर्मुक्तस्यैव पदार्थस्योपस्थितिरित्यर्थः चैत्रस्य गुरुकुलमितिच त्सापेक्षत्वेपि समासः एतादृशेविषये प्रायः परंजसःशीत्यादिस्य
लेविक्लन्वनैवसेतिसूचनाय पयांसिनारुलाविति सूत्रेतु नरत्वमात्रमुक्तमतश्यापितत्र्यवहितत्वसहितत्रैयमाधिकं कालव्यवायसाधका
भावात् न नु तदुपस्थाप्यचेदित्कार्यं न तदा वैयाकरणाः इत्यत्र विदुपस्थाप्यैकारस्य चित्कार्यप्रसङ्गो न आह वैयाकरणाः इति नन्वनुबंधविनि
र्मुक्तस्य पदार्थस्योपस्थितिस्वीकारे तद्विषये न रंगम्यादि तत्संज्ञाः स्यादेव अजसादेश्च संज्ञायां लोपे च कृते नेत्कारमात्रस्य विभक्तिसंज्ञाप्रसंगः
न विभक्तावितिसूत्रस्य प्राग्विशेषोपचारितार्थ्यादत आह विभक्त्यादिसंज्ञापीति आदिना प्रत्ययादिसंज्ञापरिग्रहः अत्रार्थे भाष्यसम्मतिमाह
अतावेति अनुबन्धविनिर्मुक्तस्योपस्थितिस्वीकारादेव नतत्र भाष्ये अ प्रत्ययइति किमर्थं मसनासंशाभिचबडः ... अत्पल्पमिदमुच्य
तेअप्रत्ययादेशादितिकिन्तर्हिनञिवयुक्तव्यामित्युक्ताअथादेशोदाहरणमिदमराशीत्युपन्यस्तमनेनचानुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिस्वीका
रेणीनुकर्मणिणसूत्रघटकः सन्प्रत्ययोपश्चेतदुपस्थाप्यः प्रत्ययोन सणीदितिकुम्भकारइत्यादिरूपासिद्धिरेफिपरप्रवृत्तिस्तथाच
यथाह्नौरेफौयास्मिन्निनिवृत्तत्वाधमरपदस्याद्विरेफपदव्यवहार्यत्वेपिशब्दार्थस्योपस्थितिस्तद्वदादेशस्यापित्प्रकारहितस्योपस्थिति
स्यात् तथाचाशिष्ठरहितस्यज्ञापकत्वोपपादनपरभाष्यविरोधः स्यात् अत आह यस्त्विति पस्थाप्यपिणित्वमित्याशयात् न दृश्यअनुबन्धप्रसङ्गा
दाह अत्र केचिदित्यादि अत्रत्र अनुबंधविषयेएकान्तशब्दोऽवयववाची न त्वत्र वयवत्वेनिकहाविनछेदनान्तरं तत्रानुपलंभात् तथाच ॥६॥

योस्ताहात्म्यान्मधुव्रतोपिद्विरेफपदपदतितद्योस्थापकस्य सूत्रघटकस्य णीत्वायपानुबंधरहितस्य पदार्थी ३४

यस्यावयवित्वमभिप्रेतं न तत्र कदाप्यनुपलम्भेनावयवत्वमिति भावः तथा चानुबन्धाः अवयवत्वाभाववन्तः अवयवित्वाभिमतवि-
षयितासमानाधिकरणविषयिताकत्वाभावादिति पर्यवसन्नम् ननु रूपस्यापकस्यापि रीत्वं न स्यात्तावयववाचकस्यांतस्य शङ्करूपस्य तत्राप्र-
वृत्तेरिहलंत्यामिति सूत्रप्रवृत्त्यसंभवादत आह हलंत्यमिति सूत्रे तिव्यत्रपदेशात्मकमाह अत एवेति अनुबन्धानामनेकान्तत्वादेव न स्यादि-
ति तिव्यादितश्चेत्तिग्राणिसमीपेऽवयवत्वारोपेणैव बहुव्रीह्युपपादनात् सिद्धान्तमाह परं त्वित्यादिना न च नवपवत्त्वसाधकहेतोरुक्तत्वा-
त्कथमवयवत्वमिति वाच्यम् प्रमाणेन तत्रोपलम्भादित्यनेनोक्तेहेतोः स्वरूपासिद्धित्वोपपादनात् तत्र बोधके एवञ्च वाच्यवाचकयोस्ता-
दात्म्याद्वाचकविषयितासामानाधिकरण्यस्यानुबन्धविषयितायां सत्त्वेन पक्षे हेतुनावच्छेदकावच्छिन्नाभावसत्त्वपक्षत्वमिति भावः अन्य-
त्रेबोधोऽस्य नवयवत्वे यत्नमाह अनवयवो हीति एकजातीयेति संयोगेनेत्यर्थः अनवयवत्वे बाधकमाह किञ्चेति दोषान्तरमाह किञ्चेति
नन्वनवयवत्वेऽप्यंशांशिभावो त्वीकृतप्रयोजनोपपत्त्यभावादुपदेशग्रहणमनर्थकमत आह उपदेशेजितीति सर्वाद्यर्थमिति ननूत्तरसू-
त्रेणाप्रिविदित्यादौ तु कथमागत्वेऽप्यादौ चरितार्थस्यात्तत्संज्ञाव्यावृत्त्यर्थकमुत आह पदेशग्रहणमास्त्विति चेन्न वक्ष्यमाणपारिभाष्योत्तरसूत्रे व्या-
स्यानावश्यकत्वात् न चावयवत्वसाधनावसरे पदवयवत्वमभिप्रेतं न तद्व्यासिन्ननुपलम्भस्य हेतुत्वं स्वचितं तच्चायुक्तम् कर्मशब्दावयवकका-
रस्य करणशब्दे उपलंभादिति वाच्यम् ककारव्यक्तिभेदेन यस्य ककारस्य कर्मशब्दावयवत्वं न स्य करणशब्दे सत्त्वात् अनुबन्धविनिर्मुक्तः
स्यादशब्दार्थस्याभ्यास्यतिरीति सिद्धान्ते विधिवाक्यस्य याह शब्दबोधजनकत्वमत आह सर्वं चेति यत्त्वनवयवत्वपक्षे माङ्ङोव्यनीहारस्तु तिनिर्देशो ज्ञा-
पकः त्वाघवञ्चात्रपक्षे पतनशतनस्य देनानुबन्धकृतमनेकान्तत्वमनानुबन्धकृतमसारूप्यत्वात् धस्युकृतमनेकान्तत्वमिति परिभाष्यणामनारम्भा-

श॰शे॰टी॰ दितितत्र द्वन्द्वश्चकारवैयर्थ्यापत्त्या कृतमसारूप्यत्वानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमितिपरिभाष्यंतोमेत्यास्त रम्भा कान्तपदस्यैव पाणिनि सम्मतत्वा
॥२॥ त्तदुभयमिदमनुबन्धे यूक्तमेकान्ताअनेकान्ता इति किंपुनरत्रन्याय्यमेकान्ता इत्येवन्याय्यमिति भाष्ये तोकेष्ट माऽस्तु तिनिर्द्देशेन श्रूयमाणेष्वनुब
न्धराजतत्वाविघातश्चनिकस्यमानत्वनेकाल्त्वाशिदिति सूत्रेशिद्ग्रहणेनानुबन्धानाम त्व व्यवहारविषयत्वाभावकल्पनेन सर्वेष्टसिद्धेः अतए
वानुबन्धकार्ये ऽनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्त्तते इति प्रवादस्याप्युपपत्तिः शिल्कि क्त्वादि वहुव्रीहेरप्युपपत्तिः सुप्रचेत्र दमिति तत्रहि निष्ठा सं
ज्ञायां समानशब्दानाम प्रतिषेधः लोनोगर्भस्रति निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानाम प्रतिषेधः निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति अनुबन्धोऽन्यत्वकरः अनुबं
धोऽन्यत्वाकर इति चेन्न लोपात् इति शंकायां प्रघयित्तुप्यते ज्ञानातिप्रसंगेऽस्यानुबन्धकस्य ये संज्ञाकृते त्युक्तं एतेनानुबन्धलोपे पि विधिसूत्रेत
दनुबन्धस्यापादानात्तदुपलक्षितेका पि भवतीतिस्पष्टमेवोक्तम् वा वाल्त इति अत्र लक्षस्य त्वं त्रितत्वरापत्तिरंतरंगत्वात् सित्वद्धूम इति मिति
चेत्पर्यायात्स्यात् अथवावाल्त इत्येतत्सूत्रसाध्यवाचार इत्यस्योपलक्षणम अत्रहि टस्यैत्वे ङीवापत्तिः अतएवेति द्विप्रोरुच्चारणार्थे देवहल
त्यमिति सूत्रे भाव घजतो यदेपदे शेपदानानुवृत्ति सूचयन्सिद्धान्तमाहपरेत्वित्यादिना उपदेशे इति किमिति पूर्वसूत्र एव किमर्थमिति प्रश्नः
अतएव सूत्रद्वयविषयेऽउपदेशपदस्य प्रत्याख्यानपरत्वे दूषणाभिधानसंगतिः प्रत्यक्षमाख्यानमिति अत्राख्यानपदोच्चारणमतत्प्रत्य
क्षत्वा व्यभिचार इतीन्द्रियजन्यतावच्छेदकविषयताश्रमविषयकत्वम विषयताव्यापारानुवंधिनीतया चेद्दशार्थस्य पद्दाख्याने सउपदे
शः लटः सद्वेत्यादि अत्र सदादिशब्दजन्योपस्थितिविषयेनादृश्यविषयत्वाभावादेवनचरमजसूयेत्यादिनिपातनेनैवानुबंधलोपो भविष्यतीं
तिवाच्यं निपातनेनापूर्वेसंज्ञाकल्पनायेत्रपाहलन्त्यमित्यत्रोपदेशपदासम्बन्धकल्पनेलाघवमिति भावः लोकव्यवहारेणेति अनुवाकप्रश्न ॥२॥

भावः साप एवसदादिसंज्ञा अनुबंधविनिर्मुक्तस्येति यदिकपादतान्तदाप्याहत
व्यावहतेयोगादि अतएवक सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धित्वात् २५

इष्टत्वं कायनुषामाख्यानेऽउद्दिष्टोमेऽनुवाक इति मार्गमप्येऽस्मुष्मिन्नक्काशोहस्तादत्रिरोगायाहाडुत्वा व्याख्यानेऽउपदिष्टोमेयशादिति व्यवहा
रादिति पावनत्रातेन सर्वैष्टपूर्वोक्तोऽच्छित्वसिद्धिरनिष्टे तदभाव इति विषयविभागालाभः स्फुवितः वार्तिकेऽउपदेशान इत्यनेनंतरमुच्चारितइत्य
ध्याहारो बोध्यः प्रयोगशासनकरणोति अत्रकरणशब्दोपादानेनपरिनिष्ठितमित्रस्यग्रहणमिति लटः सद्ध्यादिषु संज्ञासंज्ञिनावबोधके
ऽनुबन्धइत्वायित्तग्वराजसूत्रेयस्मादिष्वनुबन्धरहितानाव मानमिति भावः हलन्त्यसूत्रेऽउपदेशपदप्रयोजनाभावादेव अत्र सूत्रेऽउपदेशाजितिसूत्रे
व्यवस्थितात्यमिति धातुत्वादिनापरिच्छिन्नात्यमित्यर्थः अन्त्यग्रहणसमर्थ्येनेति यत्वादित्याकृत्यर्थमन्त्यग्रहणश्चेरितिऽर्थमिति चिन्त्यमेतत्
इति तद्देवचिन्त्यमेषः प्रत्ययस्यलुहृइतिसूत्रारम्भणादेहेलोपदीत्वमाति तद्दाकस्यलेषेवेतिकल्पनात् ननुनधातुलोपेसूत्रभाष्येधात
ग्रहणंकिंलमलविना पृअ पविनाइत्यनेनानुबन्धलोपोत रमेवधातुसंज्ञेत्यस्यलाभाद्धामुत्वादिनापरिच्छिन्नान्यस्येत्वमित्यमुपप
न्नमत आह नत्रानुबन्धेपूर्वोकार्थेवार्तिकान्तरसम्मतिमाहरणवक्ष्योति उदश्विरादीति आदिना शकृदित्यस्यसङ्ग्रहः एतावच्युत्पत्त्याविवि
तिकैयटः कुम्भकारस्तत्त्वाद्वाविति ननुपूर्वीमित्संज्ञानतः प्रातिपदिकसंज्ञेतिकमत्वत्कथमत्रप्रतिषेध मासिरन्त आह पवादेति यदि चि
हकेनस्थापतिवर्द्धमेरतिव्युत्पत्तिसिद्धउदाश्विच्छुत्वरन्तुच्यते नदापिहितीयस्याव्युत्पन्नत्वमेवननासापिप्राकेत्रीतिवितुणादिसूत्रनिष्प
न्नत्वमितिवाच्यमतथाप्युपदेशेत्यत्वनकारकारस्यनेत्यभिमायातप्रत्याख्यानमिति नकोणादि प्रत्ययान्तानामव्युत्पत्तिपक्षेराजन्वित्या
दौनकारस्येत्वव्यावृत्त्यर्थमस्यवार्तिकस्यावश्यकत्वमनचफलाभावः नित्वरस्यैवफलत्वादितिवाच्यम् भीहीतिसूत्रे ह्लितीत्यत्रेवप्रत्य
यादित्यस्यानुवृत्त्यासमस्याविपरिणामेनचेष्टसिद्धेः अग्रहयोतिगणादावपठितानामित्यर्थः उपदेशपदानुवृत्तौभाष्यविरोधमाशंकते

श्री॰ प्रौ॰ टी॰ केचित्तु पूर्वत्रासिद्धे नोत्सर्वनामस्थाने गोतोणिदित्यादौ केचित्तु न रपरः मोऽनुस्वारः विड्ःसुगागमितत्वमप्यपरत्वोकेवेत्याद्यौ तत्रप्रयोगाः प्रकल्पक
॥८॥ लक्ष्येति पर्यायेणेत्यादिः एकः पूर्वपरयोरित्यस्य युगपत्प्रकल्पकभावेज्ञापकत्वाश्रयणमत्र लघ्वासिद्धेरिति तद्वक्तव्यसावित्याद्यौ विहितेत्यर्थः स्वरी।
त्याख्यावसितां त्यग्रहणेऽसूत्रस्यतत्वाग्रहणात्कथं नरतस्यैतसंज्ञेत्यत आह अग्रहणीत्यादिना स्मितिलोपश्चेति नत्रन्तोपसृतिभिन्नं पदमशक्ति
चाभित्रमपूर्वस्यविभक्तिमकारस्य स्मृतेन शकारे द्विशकारकोनिर्देशः व्यपदेशिवद्भावेन शकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वादित्संज्ञाभ्यनेकांतस्व
पदेसमीपेऽवयवत्वारोपेण बहुव्रीहिसीकारात्लोपस्याशीत्वमनुख्यपदेसत्वाहत्यनुवर्त्यानामिति मन्वेकाचउपदेशाङ्गतिसूत्रस्य संज्ञाविधावु
च्चारणवचनउपदिशिर्गृह्यतइति कैयटस्य का गतिरत आह एकाचउपदेशइति अत्रोपि उपदेशोन्ततः इतिसूत्रस्यः स्मृत अयमेव ग्राह्यः एका
चउपदेशइतिसूत्रस्यस्यकमर्गेऽप्युपग्राणान्तत्वेति अनुनासिकत्वादित्यर्थः तन्मूलभूतेति निर्देशमूलभूतेत्यर्थः ननु वर्णसमाम्नायेऽ
कारस्य प्राथम्यादकारात्लृइत्युचितमत आह कुक्कुटेति व्याख्यानादितिविभाषा एष्वेति द्वेः प्लुत विधायात्र मात्रिकस्यान्ते त्रोदीर्घेतिदीर्घविधा
नात्रमध्येप्रवेशः द्विमात्र त्रिमात्रिकयोर्न द्विमात्रस्यान्ते प्रयोगः श्रोमस्यादामन्त्रतिलिंगादित्यादि सहशोलदपन्तइतिनैचैवमुकारोश्चारणकालस्य
स्वसदृशत्वाभावादुकारेणतन्नसूत्रविधेयसंज्ञानस्यादितिवाच्यमनन्तरिव पुत्र मिति वाक्येऽन्यतरेणोपादानसामर्थ्येन सादृश्यभेदाघटितत्वान्न वस्य
मारणंतुल्यास्येति सूत्रव्याख्याकालिकीशंतिवींवोध्या ननूकालभृत्तिवाक्येउकारस्योहेश्यत्वादगुदित्सूत्रपदृतेप्रथमसहप्रत्ययसंज्ञात्रप्रसंग
इत्याशंक्य तेनमित्वितिअयुनाययासंख्यंतुस्यनासीलत्लुटोरिति वक्ष्यते नः साम्यात् नच स्वविषयेदीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यांबाधःअकडारीयसंज्ञा।
तिरिकत्वात् न नचैवमप्यात्सस्य ह्रस्वविधानेदीर्घप्लुतयोरग्रहणमिति वाच्यमत्रापि अन्यतरस्यामितिसूत्रेऽपि विकल्पेनैस्वविधानात् प्लुतापत्ति ॥८॥

स्युनस्युतस्त्र विषयेऽस्मन्तदुक्तिम्स्यायात् अत्र च वास्य न त्वादिति नीचैरपि रोगान्ते स्योच्चैः उच्चैरपि करणापाटवयुक्तस्य नीचैः एवं सवर्दन्ति किमत
र्हृन्तकेनाधीश्वेदुक्तिमाचामनुरोधेनेतियस्य शास्त्रस्य भाष्यस्यानुदात्तं रंतिकाकुदमित्युक्तत्वात् तदनुरोधेनेत्यर्थः लोकप्रसिद्धत्वेऽप्यपक्षेमेव भाष्येऽनु
नकेवलमत्र व्यवहार एव प्रयोजकः किन्तु राजहृषदित्याद्यैः समासमतोदात्तत्वमत्यस्य हलोऽच्चा हरणान् अनुवृत्तो प्राप्नोमीत्यत आह हलस्वरेति
यतो नानावश्यतिनो प्रतिषेधाल्लिङ्गात् अन्यथायः स्वरयोगयोनासावादिरितिन त्तस्य थ्येस्यानन्तकारस्य स्वरस्तु वक्तुमशक्यो निमित्तस्याकाङ्क्षाया
स्याविनाप्रयत्नेः मेलनविरोधादिति मचाराणानानुदात्तनादाल्पस्य सम्भवत्येवेति वाच्यम् धर्मिद्वयनाशान्यस्यक्वाप्यद्दृष्टत्वात् धर्मिद्वयसमा
वेशस्तु सम्भवत्येव यथा नानानाजातीपरस्वरद्वयवृत्तौ रथ्येऽवयवि तिस्राश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेनावयवत्वानस्य रस्यैव भानं तन्मुक्ति
त्रेरसाङ्गाकारस्तथात्रापि अत एव तस्यादितउदात्तमर्द्धह्रस्वमिति सूत्रे स्वरसतः स्याच्छेतेऽत्रोऽनुमानयोरुदात्तानुदात्तशेर्हृयोर्भावप्रथा
न निर्देशपरत्वमावश्यकमिति भावः न चानुवर्तमानयोरुदात्तानुदात्तपदयोर्लक्षणया धर्मपरत्वेन तयोर्द्वन्द्वे ततो भावप्रत्यये उदात्तत्वानु
दात्तत्वशब्दाद्वन्द्वधर्मवृत्तिधर्मबोधप्रतीतिरिति वाच्यम् उत्तरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि समूहस्यैव प्राधान्यस्य स्वीकारात् नमूतिसमूहितो विशेष एव
याद्वन्द्वोत्तरत्वप्रत्ययेन धर्मिस्येव प्रतिपादनसम्भवात् तस्यादितउदात्तमिति सूत्रस्यार्द्धह्रस्वशब्दस्य ह्रस्वस्यार्द्धमित्यर्थकत्वे दीर्घप्लुतस्वरितयोरसंग्र
हस्तत्यत आह ह्रस्वपदघटितेति स्वशास्त्रसंकेतितवद्रूपेणाऽवयववाच्युत्पत्त्या पूर्वोपदर्शितरीत्या लब्धेन धर्मेणार्द्धमात्राया ह्रस्वोपस्थितेरुक्तमा
त्रेयमर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढ इति होरप्याह प्रमाणमेव ह्रस्वार्द्धावनुपानमवनीयते इति उक्तस्वारस्येति उक्तमेव गौरं पद्मनेत्यिति मतत्रेमे
णाह्रस्वमात्राणामसवर्णानिधानेत्र मस्मितुदात्तात्स्वरस्यानुदात्तमशक्यत्वाच्च एवकारस्य स्वरितत्वेस्वरितानां ह्रीं नायामितिगङ्गेप्रमत्तीनाम्त्रचयो यथास्या

ग॰ शे॰
टी॰
॥९॥

दितिरेवब्रह्मणोरनुदात्तइत्यनेनासिद्धत्वात्तदसङ्गतिः स्यादेव न चापकेनैतत्कासस्यकः अश्रत्यतः पाकपाठस्य कल्पनमावश्यकमन्य
थादेवाब्राह्मणमित्यत्रामंत्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघातेनानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति सूत्रेण स्वरितस्य रेवब्रह्मणोरनुदात्तत्वे
कर्तव्ये सिद्धत्वात्तदसङ्गतिः स्यादेव गुणाभावइत्यत्र हि शब्दस्य घेर्ङितीति सूत्रेण गुणाभावइत्यर्थः अहिरिव भोगैरित्यत्राद्युदात्तत्वेन प
दमानत्वयाम्रामादित्वा वृषादित्वाद्वा आद्युदात्तत्वम्भवति ततः शेषनिघातेनकारस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वेन स्यपर्णी
स्वरितं स्यान्निकयणः परत्वाद्विभक्तेश्चकारस्य स्वरितत्वमनचोदात्तादनुदात्तस्येत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव यणि न स्वरितस्यानिकत्वम
ष्ठानदत्तत्वेनासिद्धत्वाभावस्य कल्पनात्तयद्वा तेत्राद्युदात्तपाठेऽपि प्रकृते घृतादित्वावतोदात्ते तस्य यणयद्वा यो हास इत्यत्र यस्त्रहः फि
षइत्यन्तोदात्ते तत्तस्माकृत्वोत्वे चेउदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्योदात्तत्वे स्वरितयणः परस्य सुपः स्वरितत्वसिद्धेः उदात्तयणइति स्वरि
तेउदात्तभागस्य त्वाभिप्रायेणोदमयदि चोदात्तस्वरितयोरिति सूत्रे स्वरितशब्दस्य पृथगुपादानात्स्वतंत्रोदात्तस्यैवादेशोपगणउदात्तयण
परेन गृह्यते इत्युच्यते तदात्ते तत्स्त्रमासिरिति वोध्यम् किंबहुनात्र शास्त्रे यद्यदुदात्तसंबंधिकार्यं तत्स्वतंत्रोदात्तेसमवव्यवस्थेवातनावातम्नले
तस्य वोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टमित्यत्रोदात्तात्पृथक्स्वरितग्रहणापादानेसंगृह्यते यमानुस्वाराणामेवेति अनुस्वारयमानामुक्ता
सिकास्थानमिष्यतइति शिक्षोक्तेः स्वोक्तामशादशात्वेन्धमैवमुत्पादयतिह स्वन्त्वादीनामित्यादिना अत एवेति दीर्घाभावादेवेत्यर्थः अत एवा
नुदात्ततरस्येति लौकिके प्रयोगेऽनुपलम्भादेवेत्यर्थः एवं श्रुतेः स्वरान्तरत्वइति किं नियमेककश्रुतिरुदात्ताद्याहोस्विदनुदात्तइति विचा
रेऽप्युदात्तापरयमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह अत्र तच्छब्देनात्तरनिर्देशः नानुदात्तापरयमुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्याह अत्र तच्चब्देनात्तरनिर्देश ॥९॥

इति भाष्यस्थमव्याख्यानादिति वायुसंयोगस्य ग्रहणे ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्याभावापत्तौ तुल्यास्येति रूपस्यैवानुपपत्तिरिति भावः। भेदग्र
हितेति लोके भिन्नवस्तुनि सदृशव्यवहारस्य सुप्रसिद्धत्वादेतत् सादृश्यस्योपमानत्वाभिप्रेतं प्रतियोगिकभेदविशिष्टसा॰धर्म्यरूपत्व
मनेन वस्तुतः सादृश्यमतिरिक्तमखण्डोपाधिरनेन वकेन धर्मेणास्य सादृश्यमस्तीत्यहं दकत्वेनमुखचन्द्रसादृश्यमिति व्यवहारः सङ्गच्छते य
जुष्ट्येके शामिनीति यत्किं विरामस्य भवग्रहणे इकारैकारयोस्तालव्यत्वाविशेषात् सवर्णदीर्घापत्तेरिति भावः सवर्णग्रहणे नञ्पक्षे नेति
हल्लोपमां यमीत्यत्रैव यथासंख्यनिराशाय सवर्णग्रहणमनेन शि एरीत्यत्र उकारस्य ढकारे परे लोपसिद्धिः प्रवर्त्तशेषपि चेष्टावर्णोत्यत्व दा
उकारढकारयोरोष्ठ्यत्वेनौष्ठ्याभावाद्रूपासिद्धिः स्फुटैव अकाराद्युच्चारणेनुनेति एतेन पञ्चाशरणाय नापादञ्चावश्यकत्वंतस्य स्या
नमिति सचितमजिह्वामूलनुकुः पोम श्रुतिशिक्षाविरोधमपीहरति अत्र कण्ठेत्यत्र ताव्रत्नि स्वीकारादेव यदिकवर्गोपि जिह्वामूलो
यः स्थानत्वात्स्थानात्स्यादिशमनात्मायं योगसत्वाज्जिह्वामूलीयनान्ते पुगणं विरुध्येतेति भावः शुष्कं यश्चेति योगेनोपध्मानीय पदस्यः पवर्गोपि
प्रसङ्गः इत्यत आह रूढत्वाच्चेति अत एव नासिकायाः स्थानत्वादेव शिरमतः ङ्कष्ड्रपि तु तन्मतमनुवदन्नियत्वितिनासिकाकरणमिति शिक्षा
यां स्थानत्वोक्तिस्तु करणत्वादेवेति तद्भावः अस्यत्यनेनेति भाष्यीयव्यवहारात्स्याभावेकरणत्वं प्राप्नोति कएवास्थानत्वव्यवहारस्य यस्याणे
जनकत्वं नासिकायामपि समानमित्याशयेन खण्डयति तत्रेति वर्णानामित्युपत्वादाह वर्णाभीति वर्णजनकेत्युपितद्ध्येकमेव नत्तस्वन्ध जनक
इति तेन व्यापारवत्वेसत्वनाककरणत्वव्यवहारानानुपपन्नइति भावः चात्यप्रयत्नेषु णाव्यवहारस्तमुपपादयति वर्णाभीति भेदकत्वाद्गुणा
म्या इति भाष्यीयव्यवहारायत्नस्वानुमानिकत्वमपि यथागुणास्तथोपपादयति अकारीदीक्षितन्यायाच्च यथा प वादेगुणाः पश्चाद्गुत्पत्यने तत्पे।

शं.प्र.
टी.
१०

न स्यादिति पक्षाद्वृत्त्यन्यागुणत्वव्यवहार इति भावः ननु त्वान्दैगुणत्वव्यवहारस्य भाष्यादिस्वीकार्य्यस्य का गतिरत आह उदात्तत्वादीनामिति·
ह्रस्वादीनामुभयं स्यादित्युपपादयति ह्रस्वादीनामिति नन्वेवं कण्ठादीनां सवर्णसंज्ञा या वत्स्यान स्यात्याभावान्न प्राप्नोतीत्यत आह कण्ठ्योः
सावर्ण्ये त्विति इदमुपलक्षणं चजादीनाम आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नमिति वार्त्तिककारीयन्यासेपक्षस्यैशाद्यः प्रयत्नविशेषयोन्तरा सोच्चत्वा
ह्रस्वैवोध्यः वदतामस्मन इति रुदमन्यत्रोपपादितम् ऐचः सर्वस्येति हसे हसने दुआप्मीत्यादविडि ह्रुः घयेऽनुनासिकयावदर्शनादेव इति नोक्त
मयवयोरनुनासिकत्वं घवोरनाकाविति सूत्रे भाष्येऽनुनासिकपाणि इति भाष्यायव्यवहारादर्शेर्वकस्याविदुःकिं खंडयति यत्विति दत्तोष्ठा
दिसमुदितमिति त्रत्रसमुदितयदोपादानेनोभयपर्यासद्वित्वमधिकरणतावच्छेदकमिति मत्वितं प्रत्येकमनुत्पत्त्यापनेरिति स्यानता
वच्छेदकधर्मविशिष्टवाचकप्रातिपदिकायत्तः शिक्षायादर्शनेनोभयत्वस्यस्थानतावच्छेदकत्वे केवलदन्तादिप्रातिपदिकस्योभयत्वा
वच्छित्रावाचकतया प्रत्येकमनुत्पत्त्यापतिर्येन स्यादिति भावः तेन समुदायापाद्यतः सम्भवाभावेन दन्तोष्ठस्य पाशिति व्यासज्यवृत्त्युभयत्व
त्वेस्थानतावच्छेदकपितृणकविशिष्टापरत्वरूपविशिष्टस्यैकेवलादन्त्यादिति वादिनोमतेनेदमभिहितमिति तत्पूर्वकत्वादमेरति।
भावः प्रयत्नप्राह्रस्याभ्यन्तरप्रयत्नबोधकत्वमलोके द्वैविध्यमुपपादयितुमाह सूत्रे इतिस्पृष्टादीनामाभ्यन्तरत्वमुपपादयति स्पृष्टादी
नामिति प्रयत्नमित्ययपाव इत्येन अनाभिप्रायेणजानीयादित्यस्याध्याहार इति तेन युक्तमप्रवृत्तलोपेत्तु पक्षेमेप्रथममपपारावइशनेन द्वितीया
पाविरुद्धत्वादित्याशयेनाह नपुंसकेभाव इति मलोकमपस्य पद्यत्यानन्तत्वमानमाह तद्याचेति पाणीनीये तिशेषः स्पर्शमात्वेनेतिनाण तेन
हराविस्यानेस्ताभः यणस्त्वीचदिति ञ्रेषदित्यस्याविशेष्यानुपादानेनपिम ध्यमणीन्यायेनविवृतत्वं स्पृष्टत्वमाप्नस्याविशेष्यमित्याशयेनाह य १०

त्वीषदित्यमेनेति यनुस्वराणामुष्मणामित्यनेनाच्चांविवृतत्वस्योक्तत्वात्चोष्मणाइतिवाक्येमधुनस्तद्धोधनंनाक्षेमष्मणामिति
न्यामितितत्रनाप्यामैचामितिपूर्ववाक्येनविवृततमत्वस्योक्तत्वाययणस्त्वीषदित्यत्रविप्रेष्याकांक्षायांतस्यैवपरामर्शायनेनःदीर्घीका
रस्यविवृततरत्वमितिअत्रनणवाउउणस्तत्रेअकारस्यविवृतोपदेशोपिमनयानिर्देशादेकशेषनिर्देशाद्वासिद्धमितिभाष्यमूलकाद्व्या
ख्यानंतत्रअतिदेशस्यफलम्मनोरथादिनिर्देशोपिमनयानिर्देशादेकशेषनिर्देशाद्वासिद्धमितिभाष्यमूलकाद्व्याख्यानात्तत्रअति
देशस्यफलम्मनोरथादिसिद्धिरूपम्मनोरमायामेवस्फुमितिसूत्रस्याधिकारत्वेफलमाह अधिकारत्वइत्यादिनागोधुक्ष्वानिति
अयंभावःसिद्धान्तेहस्यरूपभिन्नत्वेनोनिरवकाशत्वेनजश्त्वापवादत्वाद्धः ततोजश्त्वानुनासिकयोःप्रसिद्धत्वोत्स्वषभावेऽनुनासिक
स्यापि[illegible]तोऽनुनासिकेनेषाममसिद्धत्वाद्धत्वाप्राप्तागोधुक्ष्वानित्यस्यासिद्धिःअधिकारत्वाभावेतुनिरवकाशत्वेनजश्त्वात्पू
र्वंप्रवृत्तोऽन्तरंगत्वेनानुनासिकात्परत्वेनतुमाषभावाद्धोजश्त्वमेवंसतिरूपत्वविरहात्षभावनापत्तिरितिमनुमाःगुक्तरी
त्याजश्त्वात्यागपरत्वेपितदुत्तरमनुनासिकत्वजश्त्वाभावात्पूर्वंनिरवकाशत्वेनयेननाप्राप्तिन्यायेनवाबाधकयोर्वत्वमषभावयोरेवप्रा
सिपदद्यपिनस्याविति मत्वविषयेनडित्वाद्धत्वमेवोचितात्वत्वस्यवारितार्थ्यमथापिप्रत्याहारनिर्देशसामर्थ्याद्धत्वस्यजश्त्वबाधकत्वप्र
नयोऽश्ववर्णमात्रापेक्षत्वेनान्तरंगत्वाद्धत्वमेवोचितमितिचेतत्रैवाहवस्तुतइत्यादिकाश्यपामभिजःप्राक्तनेनचेतिपरोक्तमङ्गीकृत्यापि
समाधत्तेविप्रतिषेधइतियथोद्देशपक्षेदोषाभावेपिकार्यकालपक्षेदोषएवेतिचेन्नत्राहपूर्वत्रासिद्धेनास्तीतिअधिकारत्वेसतिनत्रत
पयावा[illegible]स्यात्संप्रयतिनत्रायमर्थइतिनत्रअधिकारत्वेसतिअमणवेतिविधेयभेदेक[illegible]भेदस्वीकारादेवेत्यर्थःउत्पादिमिरित्या

शा॰शे॰ टी॰ ११ दिनान्तमुभ्रदेशस्तु तिवार्त्तिकसंग्रहः नन्त्रिषेधः शास्त्रासिद्धत्वनिषेधः पदिपदैकवाक्यतायोऽस्या स्यानदंहोढ इति सूत्रस्य पूर्वत्रकर्त्तव्ये
ऽसिद्धत्वविशिष्टोहो भवतीति यथाऽर्थस्तथाच्व दसोसेरिति सूत्रस्यापि पूर्वत्रकर्त्तव्येऽसिद्धत्वविशिष्टो मुभावो भवतीति पर्यवसितार्थः
नचैवं वाक्यभेदापेकापी स्यादेवमुन्नमुनेति सूत्रस्यापि मुभावे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वविशिष्टो मुभावो न भवतीत्यर्थः स्यात् तथा चामुनेति रू
पासिद्धिः स्यादिति भावः नचैवं वाक्यभेदेपि कापी सिद्धत्वस्यैव लाभः स्यादिति शंक्यमपूर्वत्रेत्यंशस्य पूर्वशास्त्रस्य पुरुः स्फुर्तिकत्वापत्या
सत्या पूर्वशास्त्रे कर्त्तव्ये एतत्कार्यविधायकशास्त्रमसिद्धमित्यर्थस्य लाभादिति मनोरमायां दृष्टिच्छिसम्भवात् संग्राहकमिति उपाध्यितानां सू
त्राणामेकेनशब्देन बोधकमित्यर्थः इह व्याकरणे प्रशास्त्रेति पूर्वत्रेति शास्त्रेत्यर्थः पत्राप्यतं रमस्यादिति अत्रात रङ्ग त्वे सपादसप्ताध्यायीस्था
[illegible] शास्त्रीयत्वमात्रमनन्तत्वं नतरङ्गपरिभाषया प्रवृत्तिः त्रिपाद्यां सर्वथा न तदपि सेयं व्याकारसम्मतत्वात् यथा उभित्यादिति
विग्रहे गौजेन्ताह्नुडि ज्ञेयैर्डिः रत्वादिकं द्वित्वे कर्त्तव्येऽसिद्धं भवति तथा च हनवुद्धेवद्वित्वचनमनचैवमपिरजतापेन्मीलितं चक्षुः पदं नहि
न प्रप्नोति त्रिपाद्ये नास्य सार्वत्रिकत्वेपि हन्तेशब्दवुद्धाजायमानं द्वित्वं वस्तुगत्या घाटकारविशिष्टस्यैव स्यादित्यौजेर्डेनूतास्यासिद्धिरिति वाच्यम
द्वित्वविधायकशास्त्रदृष्ट्या यथाऽत्वादीनामसिद्धत्वं भवति तथा कुहोश्चुरित्येन दृष्ट्याप्यसिद्धत्वा हकारवुध्या चुत्वस्य प्रवृत्तिसम्भवात्
यथालिनिर्गमम् अमीत्यत्र पूर्वत्रसेति पूर्वत्रकर्त्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकम् न भवतीत्यर्थो नमुः भिष्यतीभावः अत्र पूर्वशास्त्रमासादित्यर्थो वा पूर्व
शास्त्रविषयत्वसम्भावनायामित्यर्थो उभयथापि न सम्भवतीत्याह पूर्वशास्त्रे स्याद्विनाए नन्त्रिषेधाप्रवृत्तो पूर्वत्रेति निषेधस्याप्रवृत्ताविन्त्या
र्थः ननु जातस्यापि सतानेन निषिध्यतेत्यत आह भुक्तवन्तमितीति एतदप्रवृत्तो पूर्वत्रेत्यस्याप्रवृत्तौ नहैतममुक्तौ पोनरुस्यामतितिवा ११

णं पूर्ववृत्त्या प्राप्तिः शास्त्रस्य स्वोद्देश्यप्रत्तावच्छेदकाभावात्पुनः सूत्रमुक्तमिति न्यायहेतुकाः प्राप्तिरुक्ता स्यादत आह तेन तु नियामकस्य पदप्रयोगस्य नद
करणे लाघवे सत्यत आह रोजम्प्राप्तिस्त्वादावपि तिप्पादार्थत्वे तीयमर्थेन दूषयति पूर्वशास्त्रेति द्विरिति अत्रा सिद्धमित्यस्य प्राक्सिद्धत्वामिति व्याख्या
नेनजातस्याप्तिद्धत्वमेव लभ्यत इति न शङ्क्यम् पूर्वशास्त्रमात्रप्राप्तिकालिकाभावप्रतियोगित्वस्यार्थेन सर्वसामञ्जस्यादित्यादिकमनेन सूचितम्
च्छा॰॰विशेषरूपत्वादेतिरात द्विशेषपदोपादानेन नोत्तरत्राभिहितेन पौनरुक्त्यम् आत्मेति आत्मा अन्तःकरणं बुद्ध्यात्मसमवेत बुद्ध्यात्मक
वृत्तिविशेषेणार्थात्मनेत्यतस्तस्यैव परिणामविशेषो मनः तत्कर्मेच्छोपाख्यी प्रवृत्तिविशेषेणायुक्त इत्यतः रोति उ भावनयात्मनः कर्तृत्वमिति
समानकर्तृकत्वोपपत्तिः संस्काररूपेण स्वगतानि निमित्तसंस्कारस्यामिमनः परिणामत्वात्परिणामपरिणामिनोर भेदाद्विषयाणां संस्कारवि
षयत्वे स्वविषयकसंस्काररूपपरिणामित्वसम्बन्धेन विषयाणां मनःकरणगतत्वमिति भावः युञ्जे इत्यन्तभावितणार्थम अत एव युक्तं
करोति॰॰॰विवरणे गच्छते अत्रास्मान्तर्गततत्कार्येति स्पर्शादिरूपकार्येत्यर्थः वह्निर्मन्दे सतिकोकत्वका यत्ताद्दृशत्यर्थः हस्वादीना
श्रावेवान्तर्भावस्यार्थेनाह मात्राकालित्वादीति सर्वकार्यजनकर निरुस्त्वोत्पादित वर्णान्निष्ठ हस्वादिजनक इत्यर्थः वर्णनाशक इति न चैप
लस्य वर्णनाशकत्वेमानाभाव इति वाच्यम् येनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते तेनैव विच्छिन्ने तस्मिन्वर्णान्तरलमुपादाय द्वितीयः प्रवर्तत इ
ति परमतेकर्षेत इति सूत्रभाष्यस्यैव ज्ञानत्वात अत्र तत्वे मूलस्य परिहरति इदमिति एवं चात्र प्रकरणे मूलोक्तत्वनियमपरमिति भावः पू
र्वसूत्र इत्यत इति मत्ते पूर्वेणैव सह दृश इत्यर्थः किन्त्वपूर्वेण सह दृश एव न तु पूर्वेणेत्यर्थः न तत्रोभयोरप्रमाणमाह अतएवेति एवं च वर्णान्तरं स्वस्य
स्पष्टमेवेति भावः इति माष्यादिति तत्र होवमुक्तम तु किं किमुदाहरणम आर्द्धेयर्म तल्लोहिते चर्म न नेतद्दृष्ट पूर्व सर्वे नाप्येता प्रसिद्धम न

श॰ शे॰ टी॰ १२

सिध्यतीति यद्वत्पदेषु मध्ये वर्णाः स्याद्वानर्पितोऽकाकारः स्यादिति जिह्वामूलीयपमादीनामिति आदिनाऽनुस्वारविसर्गयोः संग्रहः अत एवम
परीक्षादावितिस्त्रादिनाविति आदिना सावर्ण्यकार्यपरिग्रहः शश्छोऽटीति तत्वे शार्ङ्गिण्येवम्पीत्यत्रानुस्वारपक्षे ऽरोऽरीति लोपापत्तिः
अन्त्यस्याशश्वादन्त्यः हकारमध्ये मैथुनं मन्त्रस्याभिष्व संयुतमिति शिक्षावचनमत्र प्रमाणम् एवं आयेविजन्ताः यद्वा वाहल्लकाद
नर्थौपसर्गे मध्ये इति कर्त्तेयदिकृतेनतत्र पद्यं साधुः अन्त एव सामान्येनोक्तमादन्त इति नत्वादंत इति उष्मा वायुरिति एवं जोष्माणोऽत्यत्र वि
नापित्येनेनोत्तरपदलोपो बोध्यः एवं हि मागिति शास्त्रे न विरोधः तत्र व्ययन्त्राह एवं सोष्माणोऽस्यंतिभाष्यादूष्मत्वमिति तत्रत्स्येव मुक्तमवर्गेव
न्नैव पदस्यान्तस्यो युग्मास्तोष्माणावितिकयापैनामिति यावद्वाभ्यन्तरनैल्याभावादिति भावः नन्दूर्मत्वादिति नास्यानाद्धौमिति भावः
मनुक्तं लवर्णयोः परस्परसावर्ण्ये ईकारादीनामिकारादिनेव ऋकारेणाल्लकारस्य हरणासिद्धौ लकारोपदेशो व्यर्थः स्यात आह एतद
र्थमेवेति ऋकारलकारयोः सवर्णसंज्ञाबोधनार्थमेवेत्यर्थः अन्यथा लकारोपदेशाभावे ध्वनितऋदीडिसि धमेइः अवर्णसमाम्ना
यात प्रशिष्यासत्वम्भाष्ये ध्वनितमित्यर्थः द्विव्यञ्जनामध्यय इति संयोगसंज्ञारूपः वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहे स्याभावइतिभा
वः ये च पथैवमाकारादिकाद्यास्यसत्वप्रकाभवति तथापि पथिमाथीत्यादिधानादिन्यासमायायथाऽपनीयते तथाल्लकारविषये
पिगमल्लधात्तौ लृकारोपदेशेन लदि तरल्पनुवादाच्च सानिवर्तेनीयेतिवोध्यमतराव शङ्कापादोपादानमन्यूनतामगपाह एकारस्ये
तिः इतिमतरितिनोल्लव्याख्या ऐकार च वर्गाधिकारे ऐकारोयकारः ऽकारः शेषः ओष्ठौ पपाद्य इति वह्नि चपाति शाखे पबाने र्थः ए
राकाराकारादीनांशादिभिः सावर्ण्यकदेशेति राध्ववहे शक्याग्रोपानमभानौ स्याद्वा वेचोयस्य स्यापाति ननु ह रादि १२

सवर्णयोः परस्परं सवर्णसंज्ञायां हार्शिन्वेत्येव सिद्धेऽ ऐौ रिति व्यर्थमित्यनेनैव ज्ञापकेनाज्झलोः सावर्ण्याभावे सिद्धे नाज्झलौ कृत्वाऽपि
व्यर्थमत आह हार्शिन्वेति अत एवाकारप्रश्लेषादेव समासान्तरशङ्कां वारयति अकः सवर्ण इति समाहारद्वन्द्वं कृत्वेति अत्र तेन एकारस्ये
ति अत्रैव प्रापितिं वारयति अत एवेति अज्झलोरेव सावर्ण्याभावसाधनादेव एवकारादावाकारयोरपि वर्णाभावः सूत्रकाराभिप्रेतः स्यादिदा
ऽज्झलोः प्रयत्नभेदेनैवैतयोरपि सावर्ण्याभावः प्रकारान्तरेण साधितः स्यादिति भावः अत्र स्यादिति ऽ इति न च छस्य संज्ञाशङ्क्वेनो
च्चारणं स्वरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाभाव प्रत्ययान्तेऽनवयापत्तिरत आह अव्ययद्योध्यत्वमिति एवञ्चाच संज्ञो ह्रस्व हकारादिसंबंधि
स्यादित्यभिप्रेतमिति भावः ननूच्चारितः प्रत्यायको न तत्त्वनुच्चारितस्तत्र निरुकारस्याव्ययद्योध्यत्वेपि न स्यानुच्चारितत्वात्प्रत्यायकत्वानोप
पद्यते इति हकारादीनामित्यादिप्रवादानुपपत्तिरत आह दम्भस्त्याहारघटकेत्यादिमते अज्झलोः प्रतिषेधे प्राकारप्रतिषेधाज्झला
दितिवदतो वार्त्तिककारमतेजातिपक्षेऽग्रहणमात्रफलकत्वात् अस्य सूत्रस्य सूत्रोक्तसंज्ञासंज्ञिभावबोधकत्वसमानाधिकरणपदे
पादानाभावादयुक्तमत आह आणुदित्सवर्णबोधकत्वेति स्वसिद्धान्तमाह परे त्विति प्रत्ययस्यापि भाव्यमानत्वाभाव्यमानसामान्य
स्य प्राचीनसम्मतपरिभाषाविषयत्वसिद्धौ प्रत्ययस्यापि तत्त्वसिद्धमेव स्थालीपुलाकन्यायेनेति भावः नन्वर्थत्वे यौगिकार्थपरत्वं वार्त्ति
कक्रुतेति न युक्तं भाष्ये अप्रत्यय इति किमर्थमसञ्ज्ञासंशयमिदुः असाम्प्रतिके अस्त्यल्पमिदमुच्यते अप्रत्यादेशाविति किन्निमित्तमिति
वक्ष्यामीति शङ्कितं अत्राप्रत्ययग्रहणमित्यस्य व्यर्थ्यसत्त्विद्विशेषः प्रत्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्सनाशेस्तु कारयो ध्यादीर्घस्याप्राप्या यकत्वे
न विधानुमप्राकृत्वादिति न तु उपक्रमस्याभाष्ये प्रत्ययपदस्य यौगिकार्थपरत्वं त्रापिपेत मन्यथा वार्तिकोत्थानस्यैवासम्भवापत्तेः एवञ्चो

शास्त्रस्यैवाभावादाह व्यक्तिपक्षे चेति अणादित्सवर्णकुकचुकादेर्नु नैतत्सूत्रप्रवृत्तिः रुकारस्योच्चारण ६५

श. शे.
टी.
१२

कारादकारप्रत्यययोर्ग्राहकत्वव्याप्त्यर्थमप्रत्ययग्रहणं चारितार्थ्यपरत्वेन शेषप्रकरणं संगच्छते: किञ्चात्र सूत्रे प्रत्ययग्रहणाभावेऽणः सामान्य
स्यासवर्णबोधकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तिसिद्धमित्युकाराकाराकारयोरपि दीर्घग्राहकत्वं स्यादेव।
अन्वर्थसंज्ञया तु न व्यावृत्तिः अतएव स्वार्थिकानां पञ्चाकनादीनां तत्र प्रत्ययपदोपादेयेति सामर्थ्याभावेऽपि दीर्घयोः प्रत्ययसंज्ञा स्यादे
वेत्याशयान्तरे दूष्यतावच्छेदकसंकोचे तु न मानमिति भावः ज्ञापकमिति ननु सूत्राक्षरमर्यादया भाष्यकृतायमर्थः साधितः प्रत्ययश
ब्दस्य प्रत्ययसंज्ञकपरत्वे भाष्यान्तरमपि साधकमाह जातादीपसरतीति भाव्यमानेनेति परिभाषाया इहास्य प्रयोगफलान्तरमप्याह
जातिपक्ष इति भाव्यमानेनेति परिभाषाया अस्वीकारे प्रत्ययपदस्य यौगिकत्वेऽपि यत्राणादिस्तत्रेणग्रहणप्रसङ्गात्तत्रैव निषेधप्रसङ्गः स्या
त्तेनु जातिपक्षेऽणं व्यापकत्वात् परिभाषास्वीकारणं वावश्यक इति भावः व्यक्तिपक्ष इति अस्मिन्पक्षेऽणग्रहणसत्त्वेऽपि यौगिकार्था
श्रयणे सूत्रप्राप्तस्यैव सवर्णस्य प्रत्ययत्वेनैव वारणं कं तु शक्यत्वनुगुणाभेदकत्वान्प्राप्तस्यैति भावः वकारस्थ मकारस्यानुनासिकत्वा
त्पधाष्टश्यनेवानन्तरमप्यनुनासिकः स्यादिति भावः कैश्चिन्मोक्तं न्वङ्यतिरातेनेति भाव्यमानेनेति परिभाषाया ज्ञापकत्वसूचमेने
नोक्तः विधेयविषयेऽनुगुणाभेदकत्वप्रयुक्तदोषस्यानपायात् परिभाषयैव व्यावर्तनेनोद्देशविषये भेदकत्वस्य प्रयोजनाभावेनाण्ग्रहणस्य
त्वविषये चारितार्थ्याभावेन ज्ञापनासम्भवादिति भावः अनुवादे कथमिति विधेयत्वपदे शसत्वादुपदेशेऽत्संज्ञायाः सिद्धत्वादिति
भावः अस्यापि चारित्र्याद्यनुवादविषयेस्यापि च वोच्चारणाधीनामित्संज्ञाविनानिवृत्त्यभावेन कुक्कुटजादौ सवर्णग्राहकत्वं दुर्वा
रमिति वाच्यम् उदित्यदेऽवधारणार्थ बहुव्रीह्याश्रयणे मादोषात् व्याख्यानादिति उकारादित्सूत्रे तत्र परकरणमलवदिति भावः॥ १३

णतत्स्वरूपमन्यत्तेः क्रमत्लकारग्रहणेनेति इह तपरसूत्रस्य विधायकत्वमते परंतु सूत्रकारमते त्वर्णग्रहणात् ल्टकारयोरन्यत्रणाद्विधिनिरि
वार्तिकोक्ताधिस्यापि कोऽपि कारसंभवान्नेराकस्त्वतद्वार्त्तिकनापूर्वमिति भावः इग्रणिष्परेरणोवेति अस्य सर्वत्रेति शेषः व्याख्यानादि
ति अत्रज्ञापकातिरिक्तमव्याख्यानमुपदेशपरम्परारूपम्बोध्यम व्याक्तिपक्षाभिप्रायेणाशङ्कते नन्विति एतन्नातिरिक्तेति ल्टकार
ऋकारेति ऋकारे दीर्घऋकारे अत्र पदे जातिपक्षे योगविभागेनेति अत्र पदान्तस्त्रेः णग्रहणभावेनो हि द्वित्वेन्नाच्चेऽप्रत्ययस्यस्य प्रयोज
नाभावेन योगविभाग इति भावः नत्वामेति जातिपक्षपासेत्यर्थः पूर्वोक्तमयि दव्याप्यपुनराह गुणाभेदकत्त्वेति अचेश्चोजिति सूत्रे।
भावे एवोः यवायावइत्यादेर्यथासंख्यानुपपत्तिरत आह एकइति ननु यत्रैव मत्याहारनिर्देशस्तत्रानुपपत्तिरत आह नघाम्यामित्या।
दिसूत्रे [illegible] वाविति निषेधोपपत्त्यादिनोक्तम् समूहयुक्तारणुदित्सूत्रे णोऽत्यर्थः समूहघटकेषु पूर्वपूर्वेषु तत्तदुपकारकत्वस्य।
मेवेतिभावः बाधकसम्भावनयेति अयंभावः विधिनिषेधयोः पर्युदासन्यायेनैकवाक्यतानुभवसिद्धा सा च निषेधवाक्यार्थग्रहणात्
र्वेत्र सम्भवति विधिवाक्यार्थमात्रस्य ज्ञानं यत्राऽपि संभवति तत्राप्येतस्य बाधकमपि सूत्रेपक्षीतिज्ञानेन एतज्ज्ञानमसमानुवेतिसत्रेहो
जन्यतेनयाचामामाणज्ञानानास्कदित सवर्णपद शक्तिग्रहाभावेन सवर्णपदार्थानुपस्थित्या वरगुदित्सूत्रेऽन्यवाक्यार्थबोधासम्भ
वइति ननु विस्फणाभिरित्य इटत्वसंयोगान्तलोपयोः पामोहत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपरावसाद्दितिष्ठत्वमित्यनुपपन्नमत आह अमे
हकारेणेत्यादिना न च दट्ठणसूत्रभाष्येपणः सम्नुनासिकानुनासिकाश्चैत्युक्तेमितिनदं ट्टणापि यणोद्विधा इति कुतो नोक्तमत आह अत्र
मइति नहुविति अत्र च हयवरट्सूत्रस्य मरेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विवचनप्रतिषेधो वक्तव्यमिति मयद्ह कस्य भाष्यस्मानम अ

शा॰प्रो॰टी॰ १४

नुनासिकैः एवंस्मीनामितिवापद्यतस्येतिसूत्रेणास्यवर्णोपदेशेनैवविधानत्वविशेषणबोधकशब्देनेतिव्याभानेनेतिनिषेधोनप्रोक्तः हस्लोपम
मितिलोपश्चेति अस्यवैकाल्पिकत्वेऽरद्द्मेवोणाग्रहणम्मानमितिभावः अभिमानेनेति अस्यभाष्यसिद्धान्तासम्मतत्वादितिभावः बहुव्री
हिपञ्चमीनत्पुरुषावितिद्वन्द्वं सञ्चमीमत्येनेतिसूत्रेपञ्चमीतियोगविभागेनतत्पुरुषसंज्ञाविधायकमितिमतेनेवस्तुतस्तुतत्पुरुषपदमा
चारात्किवन्तम नैनसुप्सुपेतिसमाससंग्रहइतिवर्णग्रहणेत्वितियथासहिवर्णग्रहणादवर्णस्येत्यादोतेनउदवोणामित्यादौवककारस्य
वृद्ध्युत्तरमधोमत्वमिद्धिः सत्तोतिरोणैतियथानपरकरणादितिनाचायमाकाराथः गुणाभेदकत्वेनैवसङ्ग्रहसंभवात्ननुतपरकरण
स्यासन्देहार्थत्वात्पूर्वोर्थत्वंसंभवत्येवेत्यतआह भाष्यप्रामाण्यादिति एओङ्ऐऔजितिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यादित्यर्थः नत्रहिस्व
रैद्वृदिवैद्धैत्वैकोणादौनिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानेनामिश्रमात्रचतुर्मात्रादेशप्रामुवतीत्याशंक्यतनपरेगुणवृद्धीत्यादिनासमाहितमद्दृष्ट्रे
तितरपसंबन्धोनार्थः इदेस्वार्तिककारमतमसविधित्वपक्षेओभिसत्रासित्याद्यावष्टादशानांग्रहणंवारयतिगुणभ्नाम्भेदकत्वेत्यादि
परत्वंविरोधेसत्स्वेवबलवत्त्वेप्रयोजकमतोविरोधमुपपादयतिसङ्ख्याकृतेनेतिनहित्रिपुरोद्धोहिपुत्रव्यपदेशस्तुभवतइतिभाष्यकारोक्तेः
अत्रचवकाशत्वेतिअनाणीवृद्धिरादैचित्यादौपरत्वेनसाध्यतद्गुणाभेदकत्वेनैवसाधितमितितत्परत्वमतोभिसरोसित्याद्यर्थमत्राप्यव
कोशमितिभावः ननुतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणासंज्ञात्वनतोविप्रतिपत्तितित्समकालवर्णप्राप्राप्रसिद्धरित्यतआह अत्रावश्यवधित
मतोरीतिनयाचपञ्चम्यर्थेऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणावर्णमात्रस्यैवसंज्ञासंबोधनेनतत्समकालेष्ववप्रसिद्धएवेतिभावः एवंस
तिविशिष्टानरश्रुत्यादौविभक्त्युत्पत्तिः कथमतआह सोत्रत्वादितिभाष्यकारमतमाहजातिपक्षइतिसवर्णग्रहणंस्वकृतेरितिमपरः १४॥

सवर्णस्येचेद्ग्राहकस्तत्र समकालस्यैव नान्यस्येति नियमः पर्यवसन्नः एवंविधनियमः सवर्णग्रहणानुवृत्तिमन्तरा न सम्भवतीत्यत्र
पक्षे सवर्णग्रहणानुवृत्तेरित्युक्तमिति भावः व्यक्तिपक्षे त्वाह एवंगुणमात्रमिति नियमः सवर्णग्रहणानुवृत्तिमन्तरा न सम्भवतीत्यत्र
पक्षे सवर्णग्रहणानुवृत्तेरित्युक्तमिति भावः ननु नात्परस्याद्देशे रविति सूत्रेणाणेवत्र लवरस्यादावेस्यात्र तु स्तवः पव इत्याद्यविद्य
तद्धेतुरकारो रविति पञ्चमी समासाभावइतिनेदं पञ्चमीसमासस्याकर्तव्यत्वाभिप्रायेण किं त्वादौ पदावहुव्रीहिसमासोऽदर्शित ।
त्तत्कारो मुखसुखार्थएवेति भावः नपरसूत्रे दकारप्रश्लेषपक्षे त्विति त्रयं भावः किं रति गीरतीत्यादौ ह्रस्वरणायतीति परस्य
ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तमत्र नोक्तमत्र तु स्यत्वेनैव तकारः कस्तर्हि त्वकारः यदि च रारो दीर्घस्य ऋकारस्य दीर्घः प्रोम्नोतीति शंका भाव्यमान
त्वेन परिहृतासृष्टिमाध्यमात्मो वयाहकस्तदाग्रसोमेरित्यादौ दोषः स्यात् शंक्य भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णातिपदं पदिवउदिति नव
रकरणाद्रू इति इत्युक्तम् तत्तो दिव उदिति त्यत्र वकारस्यापि चेद्धमात्रिकस्यान्तर्पतो मात्रिकरणे वोकारो भविष्यतीत्याशंक्य युष्मानित्यादौ परत्वा
ह नद्भिंः ऊर्णानुवर्तिपदेऽद्दिकृतेऽपि हिमात्रस्योकारस्य पुनः प्रसंगविज्ञानान्मात्रिकोकारोपध्यास्यादित्येवमर्थं न सरत्वमेव भाव्यमानो ।
कारस्य सवर्णग्राहकत्वे ज्ञापकमुक्तम् एवञ्च प्रत्ययग्रहणाभावे खरितत्वं युष्मानित्यादौ प्राप्नोतीति दकारस्तपरसूत्रे प्रश्लिष्यत इति चेत्त्वे
स्यामिद्वत्वाज्जश्त्वं नु न भवति सौत्रत्वात् अत्र दकारप्रश्लेषपक्षेत्विति नुना ऋचि स्वविनासाच युष्मानित्यादौ ह्रस्वस्य नधर्मस्योकारस्यान्तर
तमेः स्वदात्तेऽकारकृते दकारेकारस्योदात्तस्य पगीऽद्दात्तस्वरितयोरिति सूत्रे स्योकारस्यान्तरतमेः नुदात्तेऽकारे कृते दकारेकारस्योदा
त्तस्य ग्रगोऽद्दात्तस्वरितयोरिति सूत्रेणोकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोतीत्युकारस्योदात्तत्वं विधानेन पमेव ज्ञत्वेनैव निपातनेनैनजि स्वरितमित्या ।

श॰शे॰
टी॰
१५

स्यापि गौ धर्मिद्वौ हि वक्तुं हस्तान्तत्वेपि न वर्ततिरिति नदेतद्व्यस्ति अयमुकातो हातो निपातस्तते नेन युग्मिरक्तं मिरित्यत्रातो हातत्वस्य यमात्र
त्रविकधात्मस्तिवृद्धिरादैवेश्दमद्वयामिति वृद्धिः आनरीजितिभाष्येपदविभागप्रदर्शनात् वृद्धिशब्दोत्रपदेख्यातत्याउद्देश्यामात्रमन्येति
अमन्देहाधीनदेतिमतेनाकाराद्यैत्वमस्यैति नैध्वनितेन नदेतदुपपादयति मकुनसूत्रइतिपराद्यमपीतिनाम्यरवृत्तिपञ्चमीसमासाभ्यस्य
स्त्रयगणानभेदाभेदसूपनाद्यात्मस्वस्वीकारेपाहृप्रौवाक्यार्थबोधोन्यत्रप्रसिद्धस्तदर्शयतिस्तमेतीतिएवेतिचप्रस्त्वात्समानमङ्गःपि
नाकिकनःशौर्यमङ्गौरावणस्यमदमङ्गुष्ववालिनइतिअत्रभेदाभेदयोर्मध्येभेदोऽत्रावहारिकःअभेदप्रातिभासिकःनतुद्वौसमसत्ता
कौविरोधातअभेदस्यप्रातिभासिकत्वादेवमाहृशप्रुक्तिरजतेनकटकादिवन्मुखादिराहःशब्दार्थयोस्तादात्म्यादेवसर्वेषुसंज्ञाशब्दे
षुसंज्ञासंज्ञिनोःसमानाधिकरणेपननिर्देशःसंगच्छतेनत्यातसंज्ञासत्ताधीनोऽभेदबोधकएवसंज्ञासंज्ञिभावस्तुफलितःसंज्ञात्वंतुव्याख्या
नादिनिरूपकस्यानेकाःसमानफलिकाःसंज्ञानप्रमाणमसिद्धाःरामचानाकृतिःसंज्ञेत्यादिनाभाष्यएवस्पष्टमनतुदर्शिशब्दस्यसंज्ञात्वविधेय
नावाच्यासावनसम्भवतिउद्देश्यस्यपूर्वमप्रयोगादतआहविधेयत्वेपीतिमंगलार्थइतिमंगलादीनिमंगलमध्यानिमंगलान्तानिशास्त्राणि
प्रथन्तेइतिभाष्योक्तेःसंज्ञासत्त्वाणामियमार्थत्वप्राचीनोक्तंकदाचित्पत्राहसर्वेशब्दानामितियाणिहश्यानेषांसर्वेषांशब्दार्थज्ञानानसामान्यतः
सामान्यरूपेणतच्चरूपंकेवलान्वयिप्रमेयत्वादिकमतथाचसामान्यलक्षणयासर्वशब्दार्थयोःज्ञानसम्भवेपियावच्छब्दवाच्यनावच्छेदकस्या
खिलशक्तनावच्छेदकस्यचाज्ञानात्तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्यशक्तियहस्याभावेनतत्तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधसम्भवइतिभा
वःएतेनसामान्यतइतिप्रतीकमुपादायाऽदंचिंत्यमपदाऽइतिसामान्याकारस्यनस्यबोधोपयोगित्वदर्शनात्सर्वविशुमपञ्जसादित्यादैगत्व १५

नराभावादितिपतन्त्पराःस्तमस्तवान्यधर्मप्रकारकबोधेतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिग्रहस्यसर्वैःघटःरूपवानित्याकारकवाक्यजन्य
शाब्दबोधहेतुतायाअननुभवसिद्धत्वात्तत्सर्वशब्दस्यचोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यपर्याप्तिकोधर्मःप्रवृत्तिनिमित्तमुद्देश्यताव
च्छेदकव्यापकत्वञ्चतत्तत्सामानाधिकरण्यान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्विधेयव्याप्यत्वञ्चस्वाभाववद्वृत्तित्वसंबन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताकतत्तद्विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्वम्अतोसर्वेघटाःप्रमेयत्ववन्तइत्यादौविधेयतावच्छेदकाव
च्छिन्नत्वनिरूपितस्वस्वाभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्यत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकव्यापकधर्मेऽप्रसिद्धावपिनक्षतिःव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावस्यसुलभत्वात्तदृश्यंचतादृशोधर्मस्सर्वेघटाइत्यादौघटनिष्ठपावत्वमेवएवमेवसर्वविभुमत्यत्रगगनादिस्वत्वाप्यप
पत्तिःअत्रगगनत्वस्यप्रागभावप्रतियोगिपरमविभुमयपदार्थस्यविभुसमवेतकृतिप्रयोज्यपरम्परागाभावप्रतियोगित्वव्यापकता
दृशावत्वसुलभमेवतत्तत्स्थानेप्रसिद्धानांव्यवहाराणामेकवाक्यतामाहतेषेषेत्यादिनातेषामितिसंज्ञाशब्दानामित्यर्थःआसामितिस्वेच्छ
याकृतानांसंज्ञानामित्यर्थःअतएवनित्यत्वादेवएतेननियमार्थत्वम्फलितमनतुशब्दमर्यादालब्धम्किंतुयस्यसंज्ञाकृतातस्यैवोपाधि
तिनान्यस्येतिकुतःअस्यहीत्येतिशेषःननुपाणिनिकृतसंज्ञानामनादित्वाभावात्तद्विषयतानस्यादसाधुत्वादतआहआसामिति
शिष्टेतिष्टत्वसिद्धिःएतेनभाषानुसारेणक्रियमाणानांलौकिकसंज्ञानामसाधुत्वमितिसूचितमकेचित्तुसंज्ञाविषयेयदियद्यपिहिशपन्त
तदामतदेवएतत्वाक्यार्थबोधस्तस्मिन्कालेचाविधीयमानत्वाल्लिमन्त्रादीनामपितपश्चाभावेवृद्धिसंज्ञास्यात्तदाखट्वेन्द्रादौत्रिमात्रा
दिव्याप्त्यर्थेतरपत्वम्पराधीनतिप्रसंगम्भवतिकार्यकालपक्षेतुविशालैकवाक्यतयासंजेर्वृद्धिगत्याविशालैकत्वाम्मनपासंज्ञप्रकाशी

प्रो॰ टी॰
१६

नोवोधेवाख्यः एकस्मैवोविधेयत्वपास्त्वर्णीयाहकत्वपासम्भवइतिननपरकरणमप्राप्येमित्याहुस्तद्दूषयितुमुपक्रमतेकार्यकलपल
इत्यादिनाअतएवसंज्ञासूत्रस्यमूर्धन्यो पाणिनिमत्वादेवअत्रपदैकायकालपदेणतेनवाक्यैकवाक्यतानाविधिसूत्रैरितिसूचितमवाशह
स्येतिधातुसूत्रेषष्ठीनिर्देशस्यपाणिनीयत्वेनवाक्यानुवृत्त्यौष्ठ्योभयत्रसमानत्वेनविकल्पार्थकवाशब्दस्यापिस्वादित्वमितिभावः यदत्वाना
पत्तेरितिअत्रकेचित्तुनिपातस्यानर्थकस्येतिवार्तिकेऽनर्थकग्रहणमत्वानिपातसामान्यस्यतेनप्रातिपदिकत्वेःस्यापिप्रातिपदिकत्वसंभवइ
त्याहुःतत्रसूत्रारम्भकालेवार्तिकभावेनतद्रीत्यैतत्प्रयोजनकथनात्तुभाष्यरीत्यादिवशब्दस्यवाद्युपसर्गक्रियायेवाविनद्रत्वस्यप्रयोजनमस्तुक्रि
यात्वाभावादितिकालपरिच्छेद्यत्वस्यक्रियात्वव्यापकत्वात्क्रियाभेदापकालात्त्विति हेयुक्तेःसोत्राणामव्यातुत्वमुपपादयतितत्सम्बादितिकाल
परिच्छेद्यत्वस्यक्रियात्वव्यापकत्वात्नामितिपाग्रीश्वरात्अत्रेरीश्वरादितिल्यवलोपेपञ्चमीरीश्वरशब्दमभिव्याप्येत्यर्थोवोधनाय।
एषामितितिमघादीनामशादीनामित्यर्थःपोतकत्वमितिअतएवप्रजयतीत्यत्रप्रकर्षस्यप्रशब्दघोतस्यधात्वर्थविशेषणत्वसिद्धिः घो
तकत्वेचसमभिव्याहृततपरशब्दवोधकत्वमन्नचसमभिव्याहारस्तानस्यतत्पदजन्यतत्तदुपस्थितौसहकारित्वकल्पनयोपपद्यतेस्व
तत्रःनुभयनेसत्वंसम्भवात्क्रिपतेगुरुहरीत्यादौकर्मणील्लकारस्येश्वरमनुभवतीत्यत्रकर्मणिसुपश्च सिद्धिः नचैनमेवमवादेरत्वादिति
एतेनानामेवार्थः स्वस्वयुक्तनिपातार्थफलव्यधिकरणीत्यापारवाचकत्वंसकर्मकत्वमितिनानुपपत्तिरितिवाच्यम अनुगच्छतीत्या।
दितोप्यनुभवानुकूलव्यापारवोधापत्तेःसंयोगात्मकफलावच्छिन्नव्यापारेःनशब्दार्थाचपासंअवेनगमधात्वोव्यापारसमान्यार्थकत्वस्या
स्वीकार्यत्वात्अनुभवादिनिष्ठानुपूर्वीशक्तत्वावच्छेदिकेतिचेत्रौरवात्धातोःफलव्यधिकरणव्यापारसामान्यार्थकत्वस्यास्वीकारा १६।

नन्वनुव्यादिनिष्ठानुकूलव्यापारशक्त्या नावच्छेदके ति चेन्न गौरवान्न धातोः फलव्यधिकरणव्यापारावाचकतया सकर्मकत्वानुपपत्तेस्तादृशव्युत्पा
त्तेर्न च धातोर्भेनाहृशार्थकत्वे किं तु लक्षणापातेन तदर्थबोधकत्वमस्तादृशीकार्थमादायैव चेष्टपूर्वोक्तप्रयोजनासिद्धिरिति वाच्यम् प्रा
दीनामर्थग्राहकतां विना लक्षणावगमासम्भवेन द्योतकत्वस्यैव सिद्धिः सम्भवनार्थग्राहकत्वस्यैव द्योतकत्वात् उपसर्गाः क्रियायोगइ
ति सूत्रस्यापि प्रादयः क्रियाविशेषणीभूतार्थतात्पर्यग्राहकत्वे उपसर्गसंज्ञाः स्युरित्यर्थसम्भवात् एवमुपतिष्ठत इत्यत्र द्योतकतां विना
न निर्वाहः प्रशादृस्याभावबोधकत्वे धातोरनेकार्थत्वेन गतिबोधकत्वेपि गत्यभाव एव प्रतीयेत यद्विश्वाधातुर्गतिनिवृत्त्यर्थक एव प्रशादे
न वा भावः प्रतिपाद्यतरस्तुच्यते न दानस्याभावत्वावच्छिन्नाभावो ज्ञापेतन नु विलक्षणागतित्वेनातो धातोरेव तादृशार्थकत्वम् प्रशस्त्ला
त्यर्थग्राहकः स्वेष्वसाक्षात्तान्न क्रियते अलंक्रियते नमस्क्रियते ऊरीक्रियते गुरूनित्यादौ तन्न दर्थैवत्ते मानाभावो लकारस्य कर्मणि
न सिद्धार्थस्य तन्नेऽभावकत्वमुपेयमतात्पर्यग्राहकत्वममीषामस्तु न च कृञः सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारो नानुपपन्न इति वाच्यम
साक्षात्काराद्यर्थे न स्यात् एकविसकर्मकत्वात्कर्मणि लकारे विरुद्धत्वेवापत्त्यत्रापि स्यात् न साक्षात्कारादेरधात्वर्थत्वे धात्वर्थफ
लाश्रयत्वरूपकर्मत्वविशिष्टरावनतहावतरात्म्यानस्य विधानात्रस्यात् न च साक्षात्कारादेः साक्षात्प्रदादिशक्यत्वमस्तु तदनुकूल
व्यापारस्तु धात्वर्थस्तु इति वाच्यम् स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारावाचकतया धातोः सकर्मकत्वाभावापत्तेः किञ्च साक्षात्प्रदार्थ
स्य नामार्थतया धात्वर्थे भेदसम्बन्धेनान्वयोपि न स्यात् विशेष्यतासम्बन्धेन भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थप्रकारताकशाब्दबोधे प्रत्य
यजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्योक्तः पचतीतिवाक्यात्कर्मत्वसंसर्गकबोधवारणाय स्वीकरणीयत्वात् एवम्प्रादोपष्टम्भेत्यात्यो समुच्चयोपि

श॰ शो॰ द्यो द्याव अन्यथा शोभनः समुच्चय इति वच्छोभनश्चेत्यस्यापत्तेः न च च शब्दार्थसमुच्चयस्य निष्पन्नत्वेन तद्यानविशेषणानां च यदृतिवा
टी॰ च्यमर्किञ्चित्त्रिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे तत्ताविशेषणतयापदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वेन वाचकत्वस्वीका
१७ रेन घोपस्थितिं विना च्छोभ्राब्दबोधे शोभनादिविशेषणानन्वयसम्भवात् तत्र एवं च चकारशक्यार्थस्य समुच्चयस्य षष्ठीं विनाऽनन्वयापत्तिः श
स्यात् विभक्त्यर्थमेद्वारीकृत्य नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधायोगात् अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तद्वापत्तेः धवखदिरयोः समुच्चय इ
ति वदेच धवश्च खदिरश्चेत्यापि वाचकत्वपदे स्यात् यदि च समुच्चिनामभिधायकत्वं चकारस्योपेयते एवं अत्र मेदाभावान् घटादि
पदेभ्यः षष्ठीशब्दशक्तौ स्वाभाव्यात् तस्मात् तत्स्वरूपत्वैव धातूपस्थाप्यार्थस्य बोधापत्तेरिति मन्यसे तदा धर्मविशस्यान्यलभ्यत्वात् तत्र पुन
श्चप्रशक्तिकल्पने गौरवं न च षष्ठीवारणान्यथानुपपत्त्या फलमुखत्वेन नाय दोष इति वाच्यम् घटः पटश्चेत्यत्र पटपदार्थ
स्य समुच्चये प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयबोधाच्चात् च पदार्थैकदेशत्वान्न स्यादिति चेत् न कल्पत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात् एवं श
ैरुस्वैरीवोदीच्यानुरिष्यन्तनानि वेत्यत्रापि वाचकत्वेऽगतिः उक्त । परे तु इतरेतरत्वनीयपक्षे तत्पदार्थस्य करत्वं प्रतिपादनीयं तत्र न सम्भव ए
ति दैत्यक र्मकोऽद्वारेत श्राणामकारणत्वात् इवशब्दस्य सदृशार्थकत्वेऽपि त्रमत्वार्थकतयात इतरेतरनीयपात्रभावेनोक्तसह
त्वाभित्रैः शरैरिति वोधासंभवात् यदि त्वन्यथा हितिज्ञापकान् सर्वे विभक्त्युत्पत्तिः स्वीक्रियते तेन दोषस्य इतरेतरत्तीयानच यमसंगत
ति समभिव्याहृतपदार्थे उपमानत्व स्यामेदाच्चयस्य द्योतक इवशब्द इति स्वीकार्यमिति न कोऽपि मितिनकापिक्षतिः एवमेव वागर्थाविव
व सम्पृक्तौ वित्यत्रापि पृथ्वमिति दिक् वाचकत्वं चेति अयम्भावः यथा घटमानयेत्यादि वाक्यात् घटकर्मकं बोधः प्रयोज्य इह स्येति । ॥१७॥

वाल्लभ्यपदवाच्यस्यापिनैशक्तिग्रहस्तथापि अत्रावायोद्धाणार्थं घटादिपदस्येववाचकत्वं षस्यानेन तथेोहापि निपातनामामचयव्यतिरेकात्मकं
स्त्रिध्यतिनचमतिष्ठनइत्याद्यावुक्तानुपपत्तिरितिवाच्यम प्रकारतासम्बन्धेनधात्वर्थविशेष्यकबोधेकारकविभक्तिनिपातनान्यतरज
न्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यकल्पनात्निपातातिरिक्तत्वविशेषणंनामार्थधात्वर्थयोरभेदान्वयबोधप्रयोजकव्युत्पत्तौदेयम नामार्थयोरभेदान्व
यप्रयोजकव्युत्पत्तावप्येवमवाचकत्वादेवननेत्युक्तेः भावमात्रप्रतीतिः सार्थकेननानानिर्वहतिनचप्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञः क्रियान्वय
नियमभंगापत्त्येतनिस्यादिवाच्यंगम्यन्वानक्रियामात्रान्वयकस्मात्क्वचपारत्येवतदुपपत्तेः अथवाप्रकृशादिधर्मीपाद्यस्थितथावस्तोक
म्यन्वतीत्यादिस्थलवदभेदान्वयसम्भवः नचनिपातनामांवाचकत्वेघटादिपदनामिकेक्तानामपिप्रयोजकः गः स्यादितिवाच्यमकेषा
ञ्चित्त्वञ्जोदीनांनधात्वर्थसेऽप्रत्यः नकुत्रचिन्नुनेपागधातोरितिसूत्रस्यनियामकत्वात्कुत्रचिन्नुप्रकृतिप्रत्ययोरिवस्वभावतः केवलाप्रयोग
स्वीकारात्एवंसतिपदद्योतकतांविनानगतिरित्यत्रद्योतकत्वस्येवस्वीकारउचितइतिनम्मकमेकनरपतायहइत्याशयेनाहयथाका
येद्यायामपोगामितिविशेष्यतयेतिद्रव्यावृत्तिविशेष्यतानाकोपस्थितिजनकाइत्यर्थः अत्रद्रव्यपदंत्रगुणाश्रयपरमांकिंतुवस्तूपलक्ष
णंयत्रमवनामप्रयुज्यतेद्रव्यमित्युच्यतेसोर्थोभेदत्वेनविवक्षितइतिलक्षणालक्षितमेवमहाभाष्येवस्तूपलक्षणमवस्तूपलक्षणेनपराम्रष्टे
येनतत्सर्वनामपदेनपरामृश्यप्रयुज्यतेसोर्थोद्रव्यमित्युच्यते अथवाभेदत्वेनलिंगसंख्यान्वयिनविशेष्यत्वेनविवक्षितस्त्वयः
द्रुक्रियाविशेषेतिप्रकर्षविशिष्टद्रव्यादिक्रियेत्यर्थः अद्रव्यार्थाः किमपशुः इत्यर्थबोधमात्रेतिक्रियायामित्येवास्तु अन्वेतीत्यस्याध्या
हारोक्रियायोगत्वार्थेऽस्माभसम्भवादितिभावः समावेशार्थइति अन्यथाआकरद्धारीयतान्तेनस्यान्निपातत्वायेतितेनपगःतव्याख्या

पं॰ शे॰ टी॰ १८

र्थः पाचार्थे इत्यादावव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः न चैतन्निपातसंज्ञायां न फलम् उभसर्वेश्रेति रूपकत्वादेवाव्ययत्वसिद्धेः तत्प्राह
णत्वसिद्धमेवेति योगविभागसिद्धमेवेत्यर्थः अनुकार्यानुकरणयोरिति इदम्प्राचाममुरोधेन अनुकरणमनुकार्याद्भिन्नमेवेति सिद्धान्ति
मते सुबुत्पत्त्यावयिप्रकृतिवद्भावातिदेशेनाव्ययत्वादिमुक्तम् अकार्थे गमिपानुपदं नत्वप्रयुक्तं कार्यत्र सात न ग्रहणमिति यथानि
रुत्पत्ताववनामे च भूत्व त्रयत्रानुरूत्वमसिद्धं तत्र यथा नसुट्ट्म्याम् निरः कुषसुहरणाधिकरणात्वात्र पत्रानुरूत्वस्य सिद्धत्वमिति स्फु
रतिस्फुरतिस्फुलत्योर्निर्वि भ्य इत्यात्र यथा षत्वणत्वयोः अत्रेदं द्रः नह्यिव योपसर्गत्वमनिषेधपरे वार्तिके इतीदं वार्तिकं यद्यपि गति
श्चेति सूत्रे पठितं तथापि उपसर्गसंज्ञायाः कार्यकालत्वेन प्रतिषेधवचनस्य रूत्वापेक्षणापरत्वे बोध्यमणमच्चर्हणात्वं साम्यादिति भा
ष्यकारोक्त्या दुःस्थितमित्यस्यार्थे दुःस्थितमित्यासप्रयोगादर्शनाच्चाध्यवसीयते सात न स्यापि ग्रहणमिति निन्दुः से धनीस्येकदापि षत्वत्र
अनेनैव वार्तिके तु भयोग्रहणादेवपदिरेफान्तस्यैव ग्रहणं स्यात तदा मानपूर्वकस्यकत्वसिद्धेस्तु यामादिषु षत्वार्थं नन्यागो वर्ष्यस्यादिति
भावः उपसर्गत्वाभाव इति कि पाविवर्तीभ नार्थ्योनकत्वाभावात न चापदादुरपूर्वकात् कुतः तदा वार्तिके न निषेधप्रासेषत्वार्थं स्यात् इत्या
वश्यकत्वे अनेनावेस्यं गन्नमिति वाच्यम् उरणादिव्यस्यत्वं संज्ञाशब्दत्वपास्यानमिधानादिति न च निस निर् इत्यनयोः स्वीकारोच्चरति
सतीति विकल्पने नरस्त्रिरः कुषहस्यस्यैव यत्यमणका चउपदेशत्वतिसत्त्वाभ्रंरेफांन्तरतिघिटितन्निरः कुषोऽनिष्ठायमितिपठनीयतेन
सानोपदेशत्वस्यासिद्धत्वादिभुनविषयतीति रूपद्वयसिद्धौ लाघवसम्भवादिति वाच्यम् अनेन छायामित्यस्यपर्युदासत्वे कुत्वेव प्रवस्था
पतेः प्रसज्यप्रतिषेधे तु घवाभावः लोके अर्थपदार्थकस्येति यथा घटःपटइत्यादौ घटादिपदाच्छब्दप्रकारिकार्थोपस्थितिर्य द्यपि भव १८

तिनद्यापीतिशब्दसमभिव्याहारे घटस्त्वादीनां शब्दप्रकारिकोपस्थितिस्तथात्र शास्त्रे ऽग्रे ऽग्नीत्यादौ वन्नपमितिविषयीभावत्वं च्छ
ब्दस्यैव प्राधान्येन भानमद इतिशब्दसमभिव्याहारे तु शब्दप्रकारिकैवोपस्थितिरिसेव पदार्थविषयीसकृत्वम यद्यपि शब्दार्थयोर्द्वावपि
पदार्थयोर्न द्यापिन योर्वाविषयता नहि पर्यासकृत्वमेव पदार्थविपर्यासकत्वमितिभावः अनुवादे वाक्यशेषतया घ्या त्वाः किमेतदिति
क्रोधादाभाष्यमहिषासुरस्त्वात्र इतिहेतुस्तदुपस्कस्त्यत्र चजपेतिचेवाक्ष्यमुदाहृत्यादौ च निषेधलिङ्कल्पपोर्विभाषासंज्ञाविधानोपयो
गो दर्शितस्तु पक्क मतेप्राप्तविभाषात्वितिवैरूप्यादेकवाक्यतापतेप्रेति पतोमेकत्रो मयद्रूपेणप्रवृत्तिः किं त्वेकत्र विधिमुखेनापरत्र नि
षेधमुखेन रावश्यमेवैरूप्यमितिसत्रावृत्याक्क विहितविधित्वेन क चित्रेषेधमुखेन प्रवृत्तौ नाक्यभेदापत्तिरितिभावः प्राप्तविभाषायथा ति
रोतर्हीतित्यनुवर्तमाने विभाषाकृञोरिति अत्र भावो शस्य प्रित्वात्पक्षे निचत्तिफलिकेवाक्यप्रवृत्तिरित्यादि अप्राप्तविभाषायथा वि
भाषोपपदे नेअत्रोपपदम नङ्गम्यनात्कृ प्रविवतिने पदात्तदायमोगान्धनेदत्तनित्यमेव शास्त्रशूर्वविमप्रतिषेधेन प्रवर्ततेतदतिनसत्रा
प्रवृत्तिर्वी व्यातत्रावांशस्यासिद्धत्वाद्विधिमुखेनैवास्य प्रवृत्तिः विभाषाष्वेरित्याशावुभयत्र विभाषासूत्र उभयत्र मुखेनैव प्रवृत्तिर्वा व्यासा
पूर्वीकरोत्यानसम्भवतीतिसत्त्रस्यावश्यकत्वेतिभावः काकाक्षिगोलकन्यायेनो भयामितिशब्दः समध्यातदनिपावुमुक्तिः स्वः॥
॥उपतिदतिशब्दस्येतिज्ञातिव्यक्तिपक्षयोरितिज्ञापक्षेकविदेक रूपेणप्रकृतावपिचारितार्थ्यनापिसत्त्रस्यार्थकमितिवैरूप्यमे
कस्य विभाषाष्वेरित्यस्यो भयत्ररूपेण प्रवृत्तौ सम्भाव्यतदतिनचेतिसत्त्रमावश्यकं व्यक्तिपक्षेतु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदे क्वचिद्विधि
धमुखेनैवकस्यक्क विहितविधिमुखेनापरस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीतिनार्थः सत्रेणोत्तिपावामुक्तिः सामान्ययुक्तेतिभावः पत्वत्रे दर्चित्यमत्रश्री

प्रा० प्रौ०
टी०
१६

घो वा विरित्वादिति प्रत्याख्यानभाष्ये वाशब्दस्वारस्येन तस्य पाक्षिकत्वे समाजातिव्यक्तिपक्षौ प्रमाश्रित्यारम्भानारम्भाभिप्रायेणै
व व्याख्यानमुचितमिति तत्र शास्त्रैन्यूनाररसोरस्यभङ्गापत्तेः सूत्रस्य प्रयोजनक्रमं समर्थयत् केस्यैव सूत्रस्य मासविभाषापाप्रा
प्तमिति भाषापावोपपत्ते गाभावमुपपाद्योभयत्र विभाषापाविभाषेत्यारेति त्वात्कार्य गति विधेयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिरित्युनेनापेक्षक
सो वैरेष्यग्रहणादिशेकाकृत्वासिद्धतत्पूर्वेणोत्तरस्य वाधितत्वादित्यानेनप्सूतकेष्ट्यानुरोधेन संज्ञेतो निषेधविकल्पयोर्विधिपदेशे
उपस्थित्या संज्ञिभेदेनगकाभेदव्युत्पाद्यमाप्रोकापतिन्मतावंचयघ्याऽऽरम्भपदे [illegible] का सम्मा भानामामे कस्यैव लक्षणस्यानिर्दे
शत्वमुपतिपादितं तथैवाशिष्योवेति प्रत्याख्यानभाष्यपि व्याख्यानमुचितमन्तव्यां [illegible] प्रदेशः स्वावयवकत्वाभिप्रायेणेतिदिक् न
स्वरूपमिति सूत्रस्य संज्ञास्वरूपबोधकत्वसम्भवति सामानाधिकरण्येनोभयोरनिर्देशात्रापि स्वान्यादेशभाववोधकत्वमसूत्र
स्यैव वैयर्थ्यात् नोपयोगमानगाभावस्य लिङ्गानुपलम्भादतः सूत्रारम्भसार्थक्यापर्वो [illegible] स्य [illegible] आहारस्येत्याशयेनाह व्या
ख्यानात्विति नियमार्थमिति स्वरूपमेव बोध्यमित्यर्थः अथयनशीति रूपग्रहणसामर्थ्यात् प्रकृति प्रत्ययापादति [illegible] निपातपरि
ग्रहः उपपादितमेतत् शास्त्रीयोपी स्यपिना लौकिकपरिग्रहः तत्र प्रकृतेः शास्त्रीयार्थग्रहणमदनो [illegible] शामदीहृषि
इति धात्ववयवा [illegible] स्य नत्र थवतः प्रत्ययस्य ग्रहणान्नस्यादेशोति तिहित्वमनेरीयडीतिविदिते [illegible] नपवनेतेउपसर्गस्यत्र थैवेतो
द्रहणा [illegible] स्यात्मनोरीति पूर्वसवर्णाग [illegible] स्थान मित्यादौ प्रमुख्य प्रसिद्ध स्येतीति स्त्रत्रशी [illegible] स्थितिकत्वेनान्तरंगत्वमवीजमु
ख्यात्वस्य मुख्यमिव मायामि को पाख्यितिविषयत्वात्त्यर्थो नत्नुप्रकारतानात्मक विशेष्यतास्त्र यत्स्यर्थः नत्र मुख्य स्यनेन गोणला दृगण
इकस्य व्यावृत्तिः एतेनाग्नि सोमौ मारुणक्कावित्यत्र रथे रितिन स्त्र प्रसिद्धत्वमित्यनेन संज्ञाशब्दव्यावृत्तिः नेप्रसंज्ञाप्य [illegible] स्यापत्यामित्यत्र १६

राजघ्नप्रगादित्तिमनन्तु वर्णग्रहणमिति नेनेकोपज्ञाबोत्या दौनपरिभाषा प्रवृत्तिरन्यथाऽदुरुस्त्वे स्यादावेव प्रणादिः स्यान्ननु एवमप्यत्रे
त्याद्यौत स्मादित्युत्तरस्य त्यादिरिति द्वेशो [illegible] इत्रमलेरहल्यपोरित्यत्र चारितार्थ्येनेतिस्मात् तदृत्यनुवृत्तेतिभावः पूर्वोक्तं दूत्राशयवर्णिमप्रा
त्रमित्याशयेनाह भाष्यात्विति द्वितीयप्रयोजनान्यथासिद्धिमाह उपाधितार्थेति अशब्दसंज्ञेत्यपि व्यर्थमित्याह लेदानुमागादिति अत्र
एव पूत्राभावादेव वदतादिष्विति विभाषावृत्तेतिसूत्रे यलः कर्तव्य इति नेदकं भाष्येसितद्विशेषात्यावता द्यथमपित्यपायवचना
सार्वे [illegible] द्यथमवेन्न विशेषाणांत्वत्र पदस्य संग्रहः जित्पर्यायवचनस्येवराजाद्यर्थमसित्तस्य च तद्विशेषणात्वमत्याद्यथम अ
स्येकस्य पर्यायवचस्येष्यते मेनुनानहेति मतिकरतिनत्तुपदाषषाषस्य संज्ञात्वकरणेनज्ञायकेन स्वरूपग्रहणमिति स्वीकृतमिति
मज्ञा न दोषोऽरणा मासीत्य त्रनदीदेवेन स्वरूपग्रहणमत्र प्राप्नोतीत्यतत्राह ज्ञापकपदेपीति अतएवज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वादेव
पेनेतिकरणेनतीयेतिकर्मेस्तुन सम्भवतिषष्ठ्यावाधात्तनापिहेतौकरणतृतीयाः कारकविभक्तित्वेनप्राबल्यात्तन्नलक्षणेतिक
र्मेतिकर्मणोः कृतीतिसूत्रारम्भात्वयदि सुद्धिमत्वापत्तिलक्षणस्यात्तदातद्विषयेषष्ठीं विधायलक्षणायाकर्मत्वकर्मत्वाभ्यामेववो
धस्याप्युपपत्तिं कृत्वाकननकर्मणोरितिसूत्रानारम्भएवकार्यः नकेवलंसुद्धिमत्वाचेवनलक्षणात्किंत्वन्यत्रापीत्याह किंचहेति
प्रत्ययः [illegible] योगाविति अयेप्रत्ययइति महासंज्ञाकरणेनप्रत्यायपतीतिप्रत्ययइत्यनेनयास्मिन्नर्थे प्राग्वेणविधानेकृतेनेत्रैवधा
तुत्वेन्वस्यापितमप्रत्ययः परोभवत्येवेति हि नियमस्तस्मात्कल्प्यः एतेनपदकृतेः प्रत्ययासममभिव्याहारेः साधुत्वमुक्तप्रायमपुयो

शं.को.
टी.
२०

गाद्विति रुत्रेपि किमुत हि होदाहरणम पष्ठीपर्वरीकधामुनरय प्रष्ठ शाह्र प्रकारेण न: स्त्रियां वर्तते तस्येदमित्यनेना सम्बन्धे
यष्ठ्यैकमुपगाद्रस्यापात्रुद्विनं तलुग्वचनं कृतेव्यमनन्तस्येदमिति प्राप्नोति ननु हीदानीमिदमं भवति प्राष्ठ्यरश्मा: प्रावयरश्मा: भ
वंति च विभाषा लुग्वक्तव्य: पदाल्लुक न दा पष्ठीपदान लुकं न दा प्राष्ठीपदोवं नार्थो लुका विभाषानह्नि तोप्यतिः पदानह्नितोप्य
ति नदा प्राष्ठीपदाननह्नितोपि तदा पष्ठीपदान लुक न दा एवमपि लुग्वक्तव्य: न ह्यन्तरेणा नह्नितस्य लुक प्राराथैशह्रोवर्त
ते इति सामान्यतोऽभिधाने ... तेः प्रत्ययस्य प्रसिद्धत्वाद्धि स्यादित्यत्यान्यत्र वर्तिनीसीति स्यादेव लभ्यते तत: पदिपुनस्त
स्यामेव प्रष्ठशाह्रोवर्तते क ... यनस्तस्यां प्रतिष्ठमाभाषाम्प्रष्ठशाह्रोवर्तते यथैव ह्यमावकुर्वतीं किंचित्यायेन ...वध
वन्यान्... प्राह्लमनेऽणम्प्रष्ठ... मपि त्रमनरश्मुक्रम एतेन भाष्यप्रत्यय दकेन नस्वतरलेस्येनस्वारस्येन प्रकृतिमात्रस्य लुक
म ... ह्नितार्थे वृत्तिर्नास्तीति प्रतिपादितमिति सन्नराणाद्र तिमेति स्यादेव लभ्यते ... मस्यापदिपुनरित्यस्य प्रस्यानाहिकि
पापा यथा कथाचित्सम थीचरणादिना कतेत्वापुष्पशाह्र प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्राय: पद्यापञ्चमिहेलेः वृषतीत्यत्र प्रतिविधा
नाल्कर्तेत्वमितिक थामुनस्तस्यापिति पदोपतिविधानामपिनेतिभावः नत्कृतानमहे पापकृतानतथा च भवतिसेवन्याराप्राप्त
रूपाद्यप्रा वन्यवन्यनादि जतिन त्केप्रानु भवतस्यास्तप्रानच्छुस्यापितत्सावन्याद्देवप्रवृत्तिरितिभावः साचात्रप्रश्नेचरूपत्रवृत्तिरि
मितासेपरूपा: णाक्नारोपितप्रष्ठत्वम वृत्तिनिमित्तेकात्रप्रष्ठशाह्र स्वार्थेणवप्रवर्तते शक्यनाच्छेदकारोपास्मि कालदाणपत्रशा २०

ऽत्वे रागयस्य साधुत्वमन्यव्याप्येतेनोऽप्यव्यापीप्यन्तरावलम्बनगणपासाधुत्वाभाव इत्यस्य त्वच्यमानः शक्यतावच्छेदकातिरिक्तध
र्मप्रकारकबोधकल्लिकान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमवन्धप्रयोज्यालम्बनगणनास्येवेतिगौणमुख्यविभागस्यापि ... स्य स्वयं प्रवृत्ति
निमित्तप्रकारकप्रतीतिविशेष्यप्रसिद्धार्थकत्वमनुसारस्यैवेतिगौणमुख्यविभागव्याख्यानेन ... प्रकारकप्रतीतिविशेष्यापसिद्धार्थ
त्वेऽन्यगौणत्वमित्युपपत्तिरितिरिक्तं इत्याद्वतिकरणमविशेष्यप्रकारकेन रभेदानुमितिकरणज्ञानविषयीभवतमित्यर्थः
अत्रेत्यंशभासमपि अन्यसन्धीयो विधिः सोऽन्येन भवति तत्र हष्यन्तः स्वैत्रस्येति चैत्रसंवधीयः संग्राम स्तेहस्त्यश्वरथपदातिभिर्विधते
इत्यन्वयः एवञ्च विशेषणसंबंधाभावे हृष्यसामान्यसंवधित्वेन सम्भाव्यमानं विधेयं विशेषणेन परिच्छिन्न विशेष्यसंबन्धे
बोधयंतीति एवं च विशेषणस्य क ... त्वमुपपन्नम अत्र हि शत्रैर्व्यापारान्तरस्यापि संधीभवनादि रूपस्य करणत्वाभिप्रेतिहस्त्यश्वादे
पंचापि संभवतस्तथापि करणत्वेऽत्र हि शत्रैर्व्यापारान्तरस्यापि संधीभवनादि निवोधमत्र विशेष्येषु ताहृशपदार्थोपस्थितेमयथा
पादः प्रवृत्तिरहितविपत्तिगन्धकेति यथा सर्वोदीनि सवनामानीन्याहेतन्नचेति विशेषणान्यैत्यर्थः अत्र रङ्गत्वादितिइतरसंवन्धा
नवच्छिन्न विशेषणविशेष्यमात्रसम्बन्धत्वात् नचैवमिन्द्र ... पात्वेन शब्दस्याङ्ग विशेषणस्यानन्तरतयाहकनैष्यनेसाच्चेनोपप
हृतेनत्रैनङ्ग ... निसम्भवनीत्येत आहमन्नदेव विधावितिएवञ्चैतदशेषविधेयस्य घटकशब्दजप्रथमोपस्थितस्यविशेष्याभि
ने ... स्वरूपात्मकवाच्यमादाटापदापिनसम्भवति तथापि तदन्तोपस्थितो विशेष्यान्विमतं संभवतीत्येताहृशपोपस्थिताया अन्वये
ने ... प्रवृत्तिनियामकत्वं याहामितिभावः पामामिति लोकप्रसिद्धव्यपदेशाश्रिवङ्गावयस्य ... पाधाधेति शेषः समासेतिचवनाङ्गी

प्र.प्र. वर्णरेणाः पूर्वस्मात्परत्वस्याह विशेषणत्वेनेति समर्थितत्वस्येतिदं विकिविधिणामे निर्दिष्टमनस्य विशेषणस्य स्वपाठस्ये नेनान्दनामर्णवृत्तान्वया
कौ. ऽसंनिवेशः यद्यपि स्त्रियामस्तु हैत्र समवस्वलक्षणादिशास्त्रमान्यत्रापि कष्टं स्थितः कष्टासंनतरस्मत्र घेष्यास्यात्कष्टम्परमाधिनत्र त्वत्रमाम्रदिति ।
२१ माध्यपिंनकरणात्वव्रतितिरिष्टवेतिभावः उगिदिति उगितावर्णानन्वपत्रविशेषणेनतत्रनविधिर्भवत्येवेनेरनन्तलितमस्त्रतिभवतीतिसर्वा
दिपवितिमवतुशब्दान्तमेतनं उगितस्येतिस्त्रेव उगिदन्तप्रातिपदिकग्रहणेनतण्वकस्मावर्णग्रहणेनदन्तविधिस्वीकारेत्वग्रह्यमा
णप्रातिपदिकेतिप्रातिपदिकेपि तत्रत्वतिधर्मप्रकारकप्रतीतावुगित्यग्रहणेनदन्तस्वीकारेत्वग्रह्यमाणप्रातिपदिकेतिस्त्रेउगिदन्ते
तिजनकतावच्छेदकारूपेणोगितस्प्रातिपदिकपदत्रस्यष्ठीमायत्रिवेष्ठ्उतिमचास्यजिषधेपिवन्मात्रस्यप्रातिपदिकत्वात्समं
ध्यानदन्तविधिःस्यादितिवाच्यमएवमपिं क्वतनान्तमितस्थलान्मानस्यादित्याचात्यर्थानुसमासमस्तयेतिवचनस्येतिस्त्वपविधिप्र
यत्नस्वीकारादरमस्त्रस्यादेगृह्यमाणप्रातिपदिकविषयेपिनदन्तविधिर्भवत्येववर्णानांमितुंगतेनित्यत्वात्स्वामान्याभावंमास्त
देरदन्तहि उउच्चारणाभावरतिमचवर्णोच्चारणाभावस्यव्याख्यानादितिरक्तरतो हलादेलिघोरितिस्त्रेरथसीनाहलेम्योपहि
धारितिवार्तिकेनधात्वाख्यानमात्रावेरेफस्यविसर्गोकरणम्लकाविस्यादिःनचपदेवेकालिकोच्चारणाभागवस्वावसानसंज्ञा
यामपिनास्तिरेफस्यपदान्ते पामिरेफस्यपदान्तत्वविरहादितिवाच्यम् अवसानेयत्रेरेफस्यविसर्गप्राप्तिस्तत्रपदान्तेत्वेरेफस्यावश्य
मस्त्येवेतितत्राहादितवाक्येपदान्तेरस्यामुपासवाधनांकिम्मानचेदिवाक्येतत्समन्वेपिचौरुधायादीर्घत्वेनतत्स्त्रेत्वदौरेफस्यस्ता
पदान्तेनयोविसर्गःपतितुदुवीरेवान्वेवमपिनास्मिस्त्रितिपरिभाषयाऽसनपरत्वेरावविसर्गप्रवृत्यानत्तत्वविसर्गप्राप्तिरिति । २१

वाच्यमिति तस्मिन्निति सूत्रे निर्दिशेत्युच्चारणार्थिकस्य सत्वेन यस्योच्चारणार्थिसम्भवस्तद्विषये एव तत्स्यादिभाषाप्रवृत्तिरवसानस्य तु वर्णो
च्चारणाभावरूपतयाऽभावस्योच्चारणासम्भवेन नात्र परिभाषाप्रवृत्तिः किन्तु बौद्धोपश्लेषसत्वाद्धि सर्गापत्तिरित्याशङ्क्यावर्णावदिति हः
स्यावर्णानामुच्चरितप्रध्वंसित्वेनानोपश्लेषसम्भवः उपश्लेषस्यापि परत्वार्थनिष्ठत्वात् किन्तु बौद्ध एव सत्तयाऽभावस्यामुच्चरितप
ध्वंसित्वेनानोपश्लेषसम्भवः उपश्लेषस्यापि परत्वार्थनिष्ठत्वात् किन्तु बौद्ध एव सत्तयाऽभावस्यापि वाच्यः पूर्वेणापि अवसयाविष
ये त्रवृणानकाधिकाम। वाचसमुत्पत्त्यादीनामतएतदधिकारे संहिताधिकारे साकाङ्क्षाणाः संहितासंज्ञो पारस्मिन्नेतेनावसानसंज्ञानुनिरव
काशेति सूचितमयं दिक्त्वेषापि अवसस्तौ दोसम्बोधने साणाः संहितासंज्ञा पार इति एतेनावसानसंज्ञायानुनिरवकाशेति सूचितमपुरिति
षापि अवसस्त्यादौ संबोधने सावकाशेति मन्यते तदापरत्वादवसानसंज्ञया संहितासंज्ञाया बाध्यः स्यादिति शङ्काभिप्रायः अग्रे तो
लीत्यादौ अग्रे चिकीर्षन्नाति इत्यत्र संहिताभावे परसवर्णो मा भूदित्यर्थमिति भावः ध्वनितमिति नत्र हि अनवकाशत्वाद्बाधप्रसङ्गे पूर्वप
रसन्निकर्ष एव संज्ञेति पक्षे वारणोपगरूह्यस्यैतत्रिमय सम्बन्धे नदोषाद्भावेनैतेन संमराङ्कस्तु निरयुक्तोऽपि स्पष्टमेवतन्ध्वनदिति
भावः सन्निकर्षसंयोगादिविवेकैः त्राप्रसम्भवमीत्यत आह सन्निकर्षः सामीप्यमिति व्याख्यानादिति नकपः नापि समसमी बहुवचनमेषां किन्तु
तिङः साहचर्यात्सुपः प्रकारेणाप्रसाहारः त्वादोह्ययोः संज्ञयोः समावेशइति सूचितमपनुरदमप्रकृतसूत्रस्य भाष्यकैयटविरुद्धम
तत्र वर्णानां नरोहारणप्रतिबन्धविश्रामसत्ताकादवसानसंज्ञया संहितासंज्ञाबाधः प्राप्नोतीत्याशंक्य वत्त इत्यादावर्णानामुच्चारणो
सा[illegible]मवसानसंज्ञा संहितानाबाधने प्रयुत्सयोः समावेशस्तर्हि बाधकः अनासंज्ञा क्रियते पुनस्तदपेक्षयोरित्न वहृयोः संज्ञयोः

शे.शे. कि चैतयोर्बाध्यबाधकभावो ऽवृत्ता राज्ञाम्वत्स्याधिकारस्थानसमयेन कासंज्ञा किं पदेपुनस्तत्र पेक्षापि महतोऽधिकारस्थानसमर्थं
टी. ऽपरा संज्ञा किं यतेन नैवेञ्च संज्ञा आर्त्ता के लौकिके र्थाचञ्ची वनं सख्यवहिप्यनेनं यात्रापि सिहेहतोऽधिकारस्थानसमयेऽपरा संज्ञा क्रिय
२२ तेन नैवेञ्च संज्ञा याऽलौके लौकिके र्थोवुसंहिता संज्ञा पालौकिकत्वेप्यनं पाऽवसानत्वं लपावाधोभविष्यतीत्यपि पायेणान्त्रवाधकना
त्यत्र यंचवाध्यवाधकभावो न युक्तः त्वमिप्रायेणाऽत्रथवाऽत्रवसानसंज्ञापाश्रकपे गतिविज्ञास्यनेसाधीयापोविरामइतिक अत्र
साधीयः यःशाब्दबोधे योविरामः अत्र यद्वेति सर्वत्र विरामसद्भावात्तु नःश्रुत्याविशेषश्राप्रीयते अन्यत्र तु मत्स्यपिशब्दाविरामेपदार्थस्य
वाःविरामात्रभवत्यवसानसंज्ञे तिभाष्यकृद्युप्रदयोरुक्तमत्रशाब्दस्यविरामःश्रवणात्कृतोऽर्थस्यबोधकृत्तदतिभावः अन्यत्रत्विति
वर्णानंतरं वर्णोच्चारणे मध्य[illegible]रत्वर्थः तेनेनःशवेभाष्यमप्युपेत्यवादेनेतितिभावः अन्यत्रत्विति वर्णानन्तरं वर्णोच्चारणे म
ध्यकालेइत्यर्थः तेनेनपूर्वभाष्यं[illegible]मप्युपेत्यवादइनेतितिस्पष्टः अन्यत्रत्विति विराष्येस्य वाक्यार्थस्य वाः विरामात्रे मा चामुक्तिं[illegible]
तिपक्षे[illegible]तिप्रकृतिविनाप्रत्ययोत्पादासंभवादितिभावः आक्षेपासंभवादितिप्रत्ययोत्पत्तौप्रकृतेरपेक्षासत्वेपितस्याक्षिप्तेनाचभि
[illegible]रेणि प्रकृतेराक्षेपासंभवादितिभावः अदिसस्यशानेनन्वयादितियद्वजेन्यपदार्थोपस्थितोशाब्दबोधेः कारणत्वान्नव्यादिसा
धिस्यमानसंज्ञानविवक्षयत्वेपिनहाचकशब्दानुच्चारणेनउच्चारितेनःशाब्दःप्रत्यायकोनानुच्चारितइतिभाष्यसंकयतेनन.
स्यार्थस्य[illegible]पदजन्यपदार्थोपस्थितेरभावादितिभावः गौरीब्राह्मणीतरेति इदन्त्वपरिनिष्ठितम् किंतु लौकिके[illegible]साध्यवाक्यम
त्रगौरिशब्दस्यन[illegible]स्यार्थःकल्प्यः अत्रनपुंवद्भावेनगौरब्राह्मणीतरेतिभाव्यमेतदन्तसंज्ञाप्यनुपरत्वात् पुंवद्भावस्यवाधकम् २२

ह्रस्वत्वे गोरीशब्दस्य स्यादिति गोरीवासागो नेरेनिनि स्यादितिभावः एतन्निषेधसामर्थ्यादिति संज्ञाविधाविति निषेधसामर्थ्याद्धित्यर्थः प्र
देशा षुपरूपकल्पत्वादिषु प्यारेः प्रत्ययेन तदन्तग्रहणं नायथापि सोसाः संज्ञाविधाविति वचनेन न तस्मिन्प्रदेशे इति षेधः क तु शक्य संज्ञा
विधावित्यत्र संज्ञापदाविधाविति कर्मधारयसमासात् ननु संज्ञाप्राविधावित्ति समासाभिप्रायेण प्रत्ययग्रहणे चेत्यं च स्यात् इत्यस्य व्या
ख्याने सूत्रे केवलं संहिताभ्यामित्यत्र रेफदकाराभ्यां मुनेरेव निष्ठान्तस्य यस्तकारस्तन्नत्वमिति व्याख्याने पैरकेवलेनैत्यत्रे
फटका…भ्यामुक्त्वा किं नेत्युक्तं संज्ञाविधाविति निषेधाव न इति तत्कर्मधारयसमासे विरुध्यते इति चेन्नतेनापासमासे केवलस्यापि
ग्रहणं हि संज्ञाविधाने तत्रार्थं निषेध…इत्यादि लक्षणेन सम्मतिनालीतिकल्पनात् तदग्रे पुनस्तेनैव प्रोक्तं संज्ञाविधाविति निषेधस्य
न हि कस्यापि जनमनदीति प्र…षु नदान्तग्रहणं घटितं हीत्यर्थः उच्यते यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे न तदन्तस्यापि तत्र देशे पु
नस्तदन्तविधिः स्यादिति प्र…न्तात्र हेतुनेन स्मात् संज्ञाविधावपि तदन्तविधेः प्रतिषेधो रहाभ्यामित्यत्र च एतद्योद्योतके व्याख्या
नेवादिभिर्नकारपदस्य विशे…प्रणादितिभावः तस्मादिति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे चान्यस्यात् इति च कराभ्यामिति भावः एवं शंका
समाधानाभ्यां षष्ठीसमासस्य…हमिति…त्वेलम्पान्तेन वचनाम्याव वरोन तन्निषेधसामर्थ्यादिति नो ज्ञापितं किं नु न दन्तविधि ह
य प्रयु…रेवा ज्ञापिता नात नात्स्य विरोधः…वाच्यम तन्त्रकेवल टेन पोस्यान थाभिधानात् उद्योते पि स्वरूपे ध्याकिं पेव पराकियाइत्या
दा…निषेधसामर्थ्यं नोक्तमिति एवयुक्तं तं न हि नवतन्तविधिहपप्रसक्ति…प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्तिः किं च यहणाज्ञाप
…वत्तवज्ज्ञापनेप्रदेशेन तदन्तग्रहणे नैव निर्वहनीति वोध्यम…ग्रहणज्ञापितेनो नरपवाधिकारे प्रत्ययग्र

वतेत्र प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणमित्यधिः यथा ऽप्राप्तिरिति रात्रेः कृतीति सूत्रे तु कृतो ऽतीति सूत्रे तु कृत्वेने वा [illegible] पं ५४

शो॰प्र॰ [illegible]नन्तरं तग्रहणमिति वचनेनैव प्रत्ययरूपेति सूत्रे सदन्तविध्यभावोपपत्तौ निषेधसामर्थ्यात्तत्र तदन्तविध्यभावोपपादनपूर्वकमिति वाच्यम्
टी॰ उत्तरपदेति वचनस्य रात्रेः कृतीति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येनानित्यत्वात्तत्र हि तत्सूत्रस्य रात्रिमहोऽत्यर्थे तु स्याहरणमुक्तम् रात्रिशि
23 ष्टान्तस्य [illegible] भवाननेन च रात्रिशेषप्रकृतिका वा रकिंचनान्तक तस्य सम्भव इति वाच्यम् अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन तत्रैव तत्त्वापह
तेः यद्वा उत्तरपदस्यापि धातोः पूर्वस्य [illegible] ग्रहणा इति वचनस्य प्रत्ययपदं प्रत्ययसंज्ञाशक्यतावच्छेदकानुपूर्व्यवच्छिन्नपरमत एवाचना
हृत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्योपादानमिति निषेधाय प्रत्ययरूपेति सूत्रे विधेयशाब्दे न तदुपादानमतत्त्वेन शक्यतावच्छेदकमिति तु तरपदे तिष
वेनापमतौ यथाश्रुतेन पुनस्तत्र [illegible] विधौ संज्ञाविधावपि वचनन्यायं क्यानुपपत्तिरिति निपध सामर्थ्यात्तत्र प्रवृत्तिरिति स्तु पाश [illegible] साधिकम
त्र रात्रेः कृतीति सूत्रमेव मानमिति [illegible] कपदपदे शब्द इति सूत्रस्थ आत्मपदसंज्ञायामपीत्यादिः न चानपूर्वीकं सामर्थ्यात्तत्र तदविधिरिति समा
धानं सम्भवति सिद्ध्यात्तत्र स्यापदसंज्ञा विधानसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणसंभवात्पदान्ता एव प्रवर्तमानदर्शितिसूत्रमेव तदन्तग्रहणे [illegible] पे
कर्माशिष्यानान्त्यपि बोध्यम् प्रकृतिसाधारणतयेति स्वादिष्विन्पनेन प्रकृतेरपि पदसंज्ञाविधायकशास्त्रे यस्मात्प्रत्ययविधिरित्य
नुवृत्तौ पीक्याख्याने पस्म्यादिति पदीभाषापाः स्मरणान्तर्थक वाक्यतनाकृतद्धितेति सूत्रे प्रातिपदिकत्वमिपानि स्यादेसाध
नीयतेत्र प्रकृतेरभावो नोपपद्यते [illegible] त्याशंकायामाह हर्याने त्यादाविति अत्र शास्त्रीयस्यापीति व्यपदेशिवद्भावस्य लौकिकत्वात् न
न्वसहाय एव व्यपदेशिवद्भावमनुते [illegible] चत्वार एकाच इति भाष्यमिकारमात्रेणकाच्छोपपादनासम्भवेनानुपपन्नमतस्त्वाह
निवेचनौरस्थानेष्वनिनेन्वेदमिति असहाय एव व्यपदेशिवद्भावमन्यते न तु सहाय एवेति एवं न चाधिवने निनापूर्वमिति भावः ॥

द्विगोरित्यर्थमत्वा गोपदानाभ्यां व्ययदेशिवद्भावइत्येननवसहायपरवेतिएवञ्चानाथिवतेनिकै यदेतं त्संयुक्तमतयोपपादने
मत्वाप्सेवव्यवहारस्यभाष्यरीत्यासम्भवादित्यादिरन्यत्रप्रपञ्चितमेविशेषणानापरवैचित्यादिविरवञ्चान संयोगपदप्र
क्यतावच्छेदकघटमितितस्यचितमन्त्रनन्तरात्सत्वात्राविद्यमानमनंतरंवरागश्रन्यकालरुषामितित्रविद्यमानंमन्त्ररापेवामिति
वाक्यमासस्तुभवघ्यासमुदायस्यैवलाभः हृपोश्चैवमध्यमसम्भवात्पटोलिंसवगुणपतियत्विति त्रनिष्ठापत्तेरितिभवदुक्तरीत्यापिम
तिसमुदायस्यसंज्ञात्वपक्षेभवनविमर्शाद्भावयवनकाराकारस्यगुरुसंज्ञापत्तौनस्यसमुतापत्तिरूपातिश्शत्तेरित्यर्थः नन्वेवंमहासंज्ञा
करणंव्यर्थमतआहमहत्संज्ञाकरणात्त्वितितेनः समुदायसंज्ञाकरणेनसोत्रमितिद्वयोर्हिवचनस्यान्याप्यत्वात्सोत्रत्ववृत्त्यने
गौरवेप्रसंगाद्धादयइतिनच संभपिभिन्नद्वचनोपादानेनमहाविवक्षाप्रदर्शनमयुक्तमन्यत्रादर्शनादतआहस्वरितादीतिनैर्थक
शेषस्यानुदात्तस्यानुदात्तंपदमेकवानुदात्तानांस्वानुदात्तानामित्येवम्प्रदर्शनेनैकशेषस्यानेत्रयथाऽनुदात्तयोरित्यत्रानुदात्तानामि
त्यत्रचैकशेषलत्वापुनरेकशेषस्तेहतस्त्रैवंविग्रहदर्शनेनविभक्तानामेकशेषइतिनत्रमितिव्यामएवप्रदर्शनस्यानेकार्थकत्व
प्रदर्शनमात्रतात्पर्यकत्वात् चित्रगारोः शेषस्तर्हिव्यर्थइतिचेन्नएकशेषप्राप्तस्यान्तरत्वस्यैवकल्पनात्तद्वयोरपीतिनव्यापिश
ष्टोऽर्थोहिणाम्बहूनामेयोगसंज्ञायाःफलाभावात्आसेत्यपिशब्दोपादानमनर्थकमितिवाच्यम् बहुस्थलीपनादेशासमुदायद्वाप
नानुपपत्तिकत्वात्ननुबहूनांसंयोगसंज्ञायाःफलन्द्वयोःसंज्ञाव्यावृत्तिरेवमद्विव्यतीत्यत्तुआहनत्रनवेतिनयाचशास्त्रबोध्यस्यनत्न

प्रौ० मो० टी० २४

…सम्भवेन बहुनामविषयत्वात्र भविष्यतः तिभावः कृत्वन्यायमिति चेद्भाते त्वान्न परान्तु संज्ञा स्वरूप भंग्य पत्यानकुतमतु विते ति
मन्… हूस्वेवन तत्रानुरणादिति … वैति तिन तुनादीय नीतिविग्रहः अत्र नकाराकाराच यवकस्यतइति समुदायस्य संयोगसं
ज्ञा प्राप्नोतीति कारस्य गुरुसंज्ञा प्राप्नोतु चैवं वक्टेत्या दाव प्यापादस्य संभवाद्विशिष्यात्तेन स्योपादानमनर्थकमिति वाच्यम् अशोकवति
कान्यायेनास्योक्तेः यदि तु … नीयव्यवहितनमित्राः सजातीयावयवोगवृह्यतेन दातिम्याभिस्यत्र संयोगान्त लोपापत्तिर्वो ध्याअ
त्र उलोपि लोपविधानात … र अद इति कुरुइत्यत्र तु नापत्तिः उस्रामिति उस्रान्दं यिपनेन रत्न अत्र सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा
यां संयोगादिलोपापत्तिः … पिभाष्ये … समित्यनेन चावर्तित मुक्तम् ध्यापिपञ्चम्यन्तस्य मल्लरइत्यस्य स्कोगिति सूत्रे नुइति कृ
त्वापि सकारस्लोपाभावप्रोक्तं … आदित्यस्योपन्यासः वस्तुतस्तु तत्र न भूद लरइत्यस्य संबन्धः भ्रष्टेत्यादौ सकारलोपानापत्तेः ननु … यो
गे गुरुसंज्ञायामादि हूस्वस्य लघु… व्यवहाराभावमाधिकानन्दानित्यत्वात्तान्ति गुरुसंज्ञायां गुणो न स्यादत आह न ते त्याद्यावितिय यतु
समप्रवृत्तयोर्गुरुसंज्ञायामनेनाप्राप्तिन्यायेन लघुसंज्ञाय वादत्वान्न वा मे … वाकारादौ संयोगे गुविति चरितार्थमिति वाच्यम्
शास्त्रीयसंज्ञामात्रस्यामासाध्यतत्तत्फलजनकत्वस्य कृप्तत्वेनेनाह शेषुद्दीर्घश्चेति सूत्रे गोवर्धनकृतयाप्रवृत्त … सूत्रस्य तद्विषय
कत्वान्न नेच हूस्वं लघीति सूत्रे नन्याकारोपत्वाद्गुरुसंज्ञयापालघुसंज्ञावाधः प्रसज्येतेत्येवं नन्तकालादीर्घ … इति सूत्रे हूस्व
ग्रहणं … रूपनीयतत्स्यानेन लघुग्रहणात्तैवं करणेन लघुसंज्ञाया अनायकारोपत्वान्न यत्र यत्र हूस्वग्रहणं तत्र सर्वत्र लघुग्रहणेनैव २४

निवीह्रस्वेति गाच्य मतथामत्यत्र सूत्रे लघोः ह्रदे प्रात यालघुगुरुसंज्ञयोः समावेशापत्तेः न चेष्टापत्तिः अविहितमपि तस्य दहीर्योर्लघो
रिति सूत्रे लघोरुतत्तेः न वृत्तत्समिन्सूत्रे लघुग्रहणास्यैवमत्तिवैयर्थ्यापत्तेरिति वाच्यमत्स्वाभाविकस्य लघोः परिग्रहणे शिवानत्तथाक
ल्पने सूत्रस्य प्रवृत्तिरतल्लाह्वात्यत्रस्यादप्रवृत्तिश्वाचीमवदित्यत्रस्यानन्वमिष्टफलस्यापि सूत्रे लघुग्रहणेनकल्पकत्वासम्भवात् एवम
तन्तदहितयासैसमव्याख्यावेसति सूत्रतत्रतीतत्वस्यापत्तिः सर्वेष्टमपित्यत्र पत्वतुमेतेत्यत्र मन्तपूर्वेलघूपधत्वमादायगुणस्तेवमन्तपूर्वेल
घुपरत्वमादाय भविष्यतीति द्विकपथमाध्यायेस्यादिव्यवाद्यविशेषणेनाभ्याससंज्ञामेडितसंज्ञयोर्द्विर्नीयेन प्रगत्यसंज्ञायाव्या
वृत्तिः न च टिसंज्ञायाः शकन्ध्वादिषु पररूपमिति वार्त्तिकसाध्यसन्धिकार्योपयोगित्वेनात्रमकरणे तदनुपादानान्न्यूनतापत्तिरिति वाच्यं
तत्रेशकंध्वादिषु पररूपमिति वार्तिकसाध्यसंधिकार्योपयोगित्वेनात्राकरणे तदनुपादानान्न्यूनतापत्तिरिति वाच्यमत्रत्र शकंध्वा
दिषु पररूपमिति वार्तिकसाध्यसन्धिकार्योपयोगित्वेनात्राकरणे तदनुपादावान्न्यूनतापत्तिरिति वाच्यं तत्रेशकन्ध्वादिसिद्ध्यनुगणस्य
ररूपमिति व्याख्याने नेष्टसिद्धेरपि तदनुपादानस्यापि सत्वाविरहान्न मूले यदुक्तं केचिदिति तत्र न्याय्यं नाधिकमयथापि त्याशयः नत्वनुक्तं
संज्ञानुक्रमे अत्र इत्यस्य प्रवेशासिद्धिमित्यापि बोध्या वानमतव्या अह अत्र अत्र अस्या द्युपैति मासंगिक इति न तदनुपाधान्येनेति प्रोक्तः॥ ० इति
संज्ञाप्रकरणं ॥ ० ॥ ३ कोगुरुत्वं पूर्वेपरीवासे पमितिनतु विधिः नतद्विधायकशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः नापि नियमः प्रकरणेत्वकर्षेण
...घत्लावनावार्षकत्वात्तेनाप्यधिकारः एष्यकपाठसामर्थ्यादिनात्राप्ययेनाह व्याख्यानादिति सामर्थ्यादिति भावः इति गा...
...त्मत्रघटूःकोगुणाद्दृद्धिशद्वोगुणावृद्धिशद्वबोधाकार्यादिलावैनिकः नमु ... त्रस्यातेर्वृद्धिगुणशब्दयोस्त्वपरपरतयोन्वृत्त्यैव सिद्धेः

दा॰प्रौ॰
टी॰
२५

॰ष्वनुपदं च मनस्याह स्वानुवर्तमानमिति संज्ञितिषडित्यत्र यथा यथानद्याश्च प्रश्नोत्तरकारेण संख्याशब्दोपयोगात्स्वस्वरूपबोधकसूत्रमित्यन्ह
दैवे॰ रैकक्यानापलेत्वाद्दर्श्यपरत्वयथास्य मपि स्यान्नस्यनुवर्तमानवृद्धिगुणसंज्ञामप्रयंपदः संज्ञाविधकत्वंसाध्यमस्य स्वरूपबोधकसूत्रमि
वद्व॰ कृत्यापत्रलेहेतुरित्यत्र … प्रतिपन्न एव तमात्मनोभावपदानीरमाह पदेतियोपन्यस्तोपातः प्राह सततो स्यकार्थी
वं स्व तिसामान्यनोऽन नियमः स्वाहिरिक्षिति सूत्रेऽनुवृत्तपदद्वयाहेव्यभिचारादित्याशयेनाह स्वादिरिक्षिनीति सिद्धात्र रलोकरोक्तं खराभ्य
तिलक्षणोत्तिमात्रानुवारेन सेति यथा गातिस्येति सूत्रे पाशब्देन पापमने इत्यस्य पानुपपदेनिस्यततेच्छाहादु वादेनेति विभाषाद्दिक्ष
मासरत्यत्रदि … तिसूत्रे कुनवहुव्रीहिसंज्ञाविधेः स्यपथाशीघ्रोपस्थितिकत्वमेवोमयत्रहेतुर्बोध्यः ध्वनितमिति
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया … दिनार्थक्रमेणाभावेन ध्वनितमित्यर्थः विधेयसमर्थकेति विधेयतात्पर्यकतयोपादानगुणवृद्धि
पदस्यवाणमित्यर्थः नचवृद्धिसूत्रस्यत्र वृद्धिपदस्य प्रथमान्ततयाः प्रथमायाश्चविधेयबोधतात्पर्यकतयोपादानगुणवृद्धिपदस्यव
णमित्यर्थेन च वृद्धिर्येस्यत्यत्रहेतुर्विपृथस्यत्यत्रहद्विपदस्य प्रथमान्तमापाप्रथमायाश्चविधेयबोधकत्वात् वृद्धिशब्दस्तुयवच्छेदपु
कोहेप्रबोधकवाचकार्थप्रधानार्थविशेषणबोधकएवएवस्मात्रसूत्रेविधीयेनेत्ति पदाध्याहारोबोध्यः एतेनविधीयतेत्
इतिपदाध्याहारेणवाक्यार्थपर्यवसानकरणेनएतत्सूत्रेगुणवृद्धिपदस्यविधेयत्वमेवनतदध्याहारेलिंगमएतेन्न … कएवेतिव्यवधा।
हारमूलकइत्यर्थः … द्धगोघरे तिएते मन्नस्याउ … चामातदतिसूत्रेचोकस्यानशाह्वेतापितत्वत्रोतिसूत्रचितमप्रथमाद्यारइति वृद्धिरेचो।
त्यादौ … एवविधेयसमर्पकत्वादेवचान्यार्थान्वयपितेनतिसार्थसमर्पमात्रहारानतत्सूत्रप्रयोजनमारइत्यज्ञोति ननुटकः। २५

पुनर्गुणवृद्धिपदोपादानेनाचि स्थेति ज्ञायते तेनोः [illegible] प्सरितिपो [illegible] स्ययुव [illegible] स्वदोषस्मात् अत्रेदं चिन्त्यते परिभाषा

किं त्वादेशापके नाकारादेर्गुणेन भविष्यतीत्यत आह मिन्नमित्यादावितिस्त्रादिनात्यध्ववादिष्वादिसंग्रहः कृचित्तु विधौ परिभाषो
पतिष्ठत एव तत्रैतिमपरिभाषाज्ञापनार्थमुचीचाचितिसूत्रे स्थाने ग्रहणमावश्यकमेव अत एव मतिदीर्घत्वत्र त्वत्र व हिनाकारस्याचः प
रस्मित्रितिस्थानिवद्भावाद् लोपाभावः किं त्वेषा विधावितिपरिभाषैवमत्ववादिनः कोऽर्थोऽभिमतः साक्षात् अनुच्चमानविशेषणतिपरि
कापरस्यरपावायव वहिते पि प्रकृत्यापत्तेस्तास्मि त्रितिसत्त्वे यद्यपि प्रत्ने स्मन्द्वितीयः स्थाने ग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवः न तृतीयः इत्यप
रविवृत्त्या दीर्घत्वादेव स्थाने मतिदीर्घत्वत्र स्थानिवद्भावत्तु न प्राप्नोतीति सूत्रे दीर्घग्रहणेन ज्ञापकेनाचः परस्मित्रित्यत्रपूर्वत्वस्याव
हितत्वाव हितत्वस्यधारणे न कुत्रनेकमिद्धः परिभाषाभावो देवोदात्तस्वरितयोरिति सूत्रे दात स्थाने [illegible] त्वस्यषष्ठीस्थाने इति परिभाव
प्रलाभः न च विधावितिपरिभाषाभावेऽचः परस्मित्रित्युपस्थितेः हि तेऽपि प्रकृत्यर्थ दीर्घग्रहणस्य ज्ञापकत्वेकल्पनीयमिति गोरव मि
ति वाच्यं परिभाषासत्वे तत्रस्थाने ग्रहणस्य ज्ञापकत्वेन तर्हि नित्यत्वे च कृतेन सूत्रस्य गुणवृद्धिग्रहणस्य ज्ञापकत्वम परिभाषासत्वे तत्र स्थाने
ग्रहणस्य ज्ञापकत्वेन तर्हि नित्यत्वे च कृतेन सूत्रस्य गुणवृद्धिग्रहणस्य ज्ञापकत्वेन तर्हि नित्यत्वे च कृतेन सूत्रस्य गुणवृद्धिग्रहणस्य ज्ञापकत्वक
कल्पनीयमिति भवन्मते तत्र निवृत्त्यस्योपायेतिगणवेगौरवात तेषामिति अत्रापि विधीयते अत्रत्वास्याध्याहारः नास्मेत्यतिपत्र विधेयस
धिकरणादिपदोपादानेन तत्रान्वयस्यासंभवादेतिपरिभाषासम्भवति सामानाधिकरण्यपरतिम्नायेन हस्वेन पुंसकत्वाद्देसाप्रेभाधिकरणप
नामामषष्ठानांतिप्त्यादौ वैयाकरणो [illegible] सम्भवन्त्यइति लक्ष्यानुसारि व्याख्यानात कल्पनीयमिति भावः समूहयोरितिसाहित्य
प्रात्यहस्यतावच्छेदकत्वे विधेयतावच्छेदकत्वमप्राप्यमिकबोधेनातो यथासंख्यमत्र समूहयेनलक्षणसंस्कारासिध्यष्टीन्द्रितीयोपिबो

मैकत्रान्वयइतिय एकोधर्मो चपितावच्छेदकतत्रैवसाहित्यवावहारस्यं ग्रासिद्धत्वादितिन ॥ २

प०शे०
टी०
२६

सः कृत्वमस्तीति भावः। लोकवदिति अन्यज्ञापितमौचेवमाप्तपत्र इत्ताविमुक्तेन ज्ञापयते कस्यापि ज्ञापनं इकस्यावयवइति भाष्यात्मनवज्ञामकार
मात्रस्य प्रत्येकन्वयः इह हेतुर्यथा संख्यासंवमेवगमकमिति भावः एवं चेन्द्रादेशेऽन्वयमात्रस्यापि समन्वयो बोध्यः पुरस्तादिति बाध्यविशे
षविधेयमिति भावः चरेष्टाद्यर्थ्य तिस्रादिनोऽस्तु ज्ञाविति संग्रहः अन्तरा एव स्थानेयोगत्वमात्रा यायादित्वा देवमकृत्वार्थे लोभा याह अथ घना॥
दिमत्र मितिरमेवा चेयः प्रकृतेयुक्तराव अवयवत्वावयवाचकपदस्यावय विनिमित्समाकांक्षत्वात्त प्राद्याध्याहारेण बोध्यः इतिविति
किमितिटकोविशेषवाक्यं अत्राजन्त मात्त्विस्यभिप्रायेण प्रश्नः नचैकेन ककारेणाकुकोत्स्यावयवत्वे सिद्धे ककारद्वयोच्चारमेवत्संज्ञके
नपरावयवत्वबोधनस्य प्रयोजनं ज्ञापकं स्याद्विष्यतीतिप्रकृतमिदं हि एवार्थमिति वाच्यं चमककारा श एव विशेषापेक्षज्ञापक
त्वसमभ्यवानमिदंचइतिमत्रप्रियेवाध्यं सामान्यचिन्तायां ज्ञापकमाह समुदायेत्यादि इत्यंशप्रवृत्तिरिति परत्वेशस्तुप्रवर्त्तितम्
तेन पुवादीनामित्यस्य स्थानेषष्ठीसंबंधसमवशानयाः लोकप्रभाषाप्रवृत्तिः परशास्त्रेन चाचान परावयवत्वबोधनइ किन्तु यस्य हि हि न
त्वस्यापिःत्वात्ततःपरत्वमात्रमस्याद्यापञ्चारलोपेनित्यत्वस्वरासिद्धिः स्यात् अत्र मुञ्चादिस्याद्यनुमिकृतेति विशिष्टस्यात्ङ गत्वत्वन्तमध्य
पतितन्यायेन प्रत्यवयवावयवसमुदायावयत्वेन यस्मादुधातुके तिसूत्रविहितेटस्यादित्वबुद्धिः स्यादेवं चक्रेकारीतास हु द्वि
त्यादौ दित्वान्तीवायनिति तिवाच्यमनुटश्चित्वेनैवसिद्धेपृथुलोपत्वेनागयेननेघवहारसम्पादककाऽनुवन्धसंस्वापागमस्य दद
गमत्वशंकहितिसमुदायेनव्यवहारप्रयोजकत्वनितिस्वीकारात नवावयवानुच्यस्य समुदायोपकारकत्वाभावेतुल्यत्वन्यायेन धेय
श्चित्वान्तनन्वाघीतिप्रयोगस्यासिद्धिः एवं सातेस्यादित्तिवाच्यमदित्वस्याधातावुपपकाराभावेनसमुदायोपकारसम्भवात्त आगमः २६

तणहेति स्त्रावस्तनवमसमवपा ... कवस्वीकारोदेः ... चक्रोपज्ञा ... लोमः ... नुमः समुदायाभक्तत्वादिगनका

विषयतया प्रवेशोक्तज्ञापकत्वाभावश्चेत्यस्य स्वदवयवसम्बन्धानुबन्धाः अवयवस्योपकारत्वं करोति समुदायानुबन्धो न भवति यत्र तु
नावयवोपकारस्तत्र समुदायोपकारत्वं कल्प्यमेवेति दिक् स्थानेपदार्थे स्थादिसम्बन्ध इत्याद्येषणादेशभावरूपः निपातनादिति तृती
यासमासे निपातनादेतत्त्वमिति भावः स्थानेरूपः सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थः स्थानयोगसम्बन्धोपस्थापकत्वात् षष्ठीकस्थानयोगेत्युपपादनेन सिद्धे
तृतीयापातत्व निपातनादिति भाष्येण तथा बोधनादेव व्यधिकरणबहुव्रीहिकरणमपि ज्ञापकमिति बोध्यम् ननु एवमस्मिन्सूत्रे
घटादिषष्ठ्यर्थोऽस्त्रोरनन्तरे समीपे वस्था तत्राह अस्मिन्नसति रवञ्चवचनेनतरपदाध्याहारः स्थानशब्देनतरपदार्थनिरूपि
तो योः व्यवहितदेशवृत्तित्वसम्बन्धः संबन्धसमूहशब्दोपप्रतीयते न परन्तु प्रकृते षष्ठी स्थानेयोगेति शास्त्रबलात् स्थानपदार्थनिरूपितस
म्बन्धार्थिका षष्ठी बोध्या परिभाषा अनियमे नियमकारकत्वस्वभावत्वाच्चात्र षष्ठीमात्रोच्चारणेनानेनसम्बन्धसम्भावनातत्र ष
ष्ठ्याः स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थकत्वमप्रमाणो ध्यातव्यमिति निष्कर्षः अन्यत्र तु द्योतितं नासो प्रसंगरतिनत्स्थानपदस्य प्रसङ्गार्थ
कत्वमप्यागन्तरेण मतेत्याह इग्यण इति सति सत्त्व समर्थमापकल्पनापामप्याह उक्तोयणिति अर्थबोधनाय प्रसङ्ग इति अ
नुमानिकस्यानवद्वतिरतेनेकोयणोचीयादौ तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशाद्रुनष्टिकस्य स्थानित्वेपि न दोषः शङ्कनात्रित्वमा
देशाप्रसङ्गकल्पकं वाक्यस्थान्यर्थबोधने समर्थमेव कल्प्यनेऽविभावः कोपिविपरिणाममात्रमिद्धमितिवा तिकस्यार्थवत्सामीत्या
ह किंच्चेकारेतिकार्यस्यसमस्तस्येयस्य विपरिणाममरतिनदर्थः एवञ्चविषयिवुद्धात्मस्त्रनमिमज्जनयोर्विषये आदेशे न योः स्था
नादेशभावव्यवहारः संगच्छतइति अन्यथा सर्वत्र समुदायादेशत्वेजादेशाप्रसिद्धेरेवस्यादिति भावः साधाद्धेतिसूत्रे इति

शा॰ तो॰
टी॰
२७

सत्त्वाद्धि प्रतिहारयतीत्यत्र णत्वाभावात्। ऽकुतस्य समानशब्दानामप्रतिषेध इति वा लिकस्याष्टौ वल्गारिभाषाभवस्तुने कृत्वा मनीषा।
यच्छतीत्यत्र परत्वात्पाप्तिमाङ्कारकःथ्ये वनात्पागमस्तदुणीमूनस्तदुणानगृह्यतेऽस्तुकानित्यत्वागमविधानमनुपपन्नमित्या।
शङ्कायांनित्यत्वादेशशासनेन यथावुद्धिविपरिणामेन तथाऽत्रतपीत्याशङ्ग्येनादेशास्तर्हि भवि ष्यन्ति स्तनागमकानासागमकाच्चादेशाः
कथं सर्वं सर्वपदादेशाः स्युः कस्मस्यानिवंतस्त्वेतु कार्यविपरिणामादिति स्पष्टमेवाभिहितमस्त्रवणेवापाप्युपात्मानामित्यर्थक
रणादेव द्विमात्रोनेति आदेङ्गुण इति स्त्रेतेन परक रणात्स्यानेऽन्तरतमे इति स्थानेन्तरतम उरणरपर इति संहितायां पादे।
आन्तरतमशब्दः ससम्यन्तः ऽद्यमानो वर्तिस्त्रेहः ससम्यन्तापादे आदेशानुरोधेन स्थानि संकोचः प्रथमान्तत्वे स्थान्यनरोधे
न देशसंकोचः तत्र सम्यन्त एवोनयुक्तः दीर्घोषुपणामिद्धापत्तेस्तत्र स्थानिनोऽन्यत्वेविलन्तणत्वान्न त्वत्क्रोशुरितीतित्य
पितुनस्त्वेक्रोशुरीति त्रि सत्विपरिणानियमार्थेतिनायमादेश इति विभाऽव्यतेन तदा सर्वे सर्वपदादेशा इति पदे दोष हरि त्यत्र श्रु
तयोः स्थान्यादेशवोवकपदयोस्तदन्तपरतपाऽवर्णान्तस्योवर्णानादेश इति कल्पनापामपि भवत्विस्यत्र तिशब्दस्य नुश
ब्दाएव मत्तेवु शब्दंस्यत्राघिनेत्त्वात्रनरम्यमेवृनियामके यामव्यानादिति तास्मित्रणीत्वयुष्माकास्माकाविति स्त्रत्रस्ययोष्याकी
णाऽऽम्भन्यत्रेहि त्यत्र परस्यादेशानिवृत्तिपूर्वसूत्रस्य उत्तरत आनुपलम्भतेऽत्यत्रोनरसूत्रस्य पूर्वशासदत्रावसकोऽस्य प्रवृ
तिरप्यफलंत्य द्यापिवासमानानुपूर्वीकल्पनात्यदिह तस्मान्व्यतेतयापि तस्मिन्नाणी चेत्यत्रानिर्दिष्टयोः समत्ययत्वानाम्भां
यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्यापेरणात्स्वो कसोनस्तस्मानुउचीत्यनयोः परस्यैव पादानेन वादेशाभावः स्त्रत्रद्वयानारम्भोपि। २७

साधायितु प्रकृत्याद्यन्याश्रयमूलकाद्दृहूलस्य संस्कारानुरोधाच्चेत्यर्थ इत्यत आह इतिशब्द इति इतिशब्दाभावे समस्यमानपदाना
मेव समस्तमा प्रकृतिवाच्यत्वं स्यात् तथा च तत्स्य द्वन्द्वे निरन्तरोच्चरितत्वासंभव इति भावः तस्य समस्यमानार्थस्यादिवत्स्वान्तरर्थपर
त्वमसमस्यमानपदार्थपरत्वमन्तनेनुद्भाषी कृतिरुः शीत्यादिविषयार्थसप्तमीनिर्देशो पत्रानत्रापि तस्मिन्निति सप्तमी इति स्या
तिवाच्यं तदर्थपरत्वमित्यस्य समस्यार्थविशिष्टप्रकृत्यर्थपरत्वमित्यर्थः ननु शीत्यादौ तु न स्यादिति भावः परस्य वाच्यं इति
समस्यार्थविशिष्टप्रकृत्यर्थो लिङ्गमित्यर्थः ननु शीत्यादौ तु न समस्यमानानामिति न तत्र व्यत्ययवाना मनविहतीत्यादीनाम
नेन्वेवमिति प्राचीनोक्तेरिति भावः परस्य वाच्यं इति समस्यार्थविशिष्टप्रकृत्यर्थो लिङ्गमित्यर्थः अत्र सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्येति कु
तो न समवितमिति षष्ठ्यन्तमन्वयात् इति समस्तमिति पदं यत्रोच्चारितं तत्र समस्यानुगमे इत्यादावेव प्रवृत्त्यापत्तेः बोद्धमिति शब्दयोः
श्लेषो न संयोगः द्रव्ययोरेव संयोगात् नापि स्वोत्पत्त्यधिकरणत्वाव्यवहितत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वमव्यवहितोत्पत्तिकत्वान्न किन्तु स्वज्ञा
नाधिकरणक्षणाव्यवहितत्तरक्षणवृत्ति समानाधिकरणज्ञानविषयत्वमेव ज्ञेयोपश्लेषो बुद्धिकृत एव पर्यवसन्न इति भावः
न चायमुपश्लेषः पूर्वपरसाधारणो पदव्यवधानगर्भतदानस्याव्यवहितसाधारणत्वेनोपपद्यत इति निर्दिष्टपदं व्यर्थमिति शं
क्यं ज्ञानस्याव्यवहितत्तरक्षणवृत्तित्वासंभवप्रसङ्गादित्यत उपशब्दावयवोकारज्ञानोत्पत्त्यधिकरणत्तरक्षणवृत्तिज्ञानविषयत्वं सदंत्युकार
विषयकज्ञानेपीति उपशब्दावयवोकारस्यापि समीपार्थनिर्दिष्टपदोपादानात् यत्किञ्चित्स्वविषयकज्ञानोत्पत्त्यधिकरणत्तरक्षणाव्यव।

श्री॰शे॰ टी॰ २८

ऽिति न तु गोत्वव्यक्त्यन्तरविषयत्वमेवोपश्लेषस्य च स्वाभाविकाधर्मात्राकालव्यवधानेनोच्चारणे एव न तु तदधिककालेच्चार
णे इति कल्प्यतेऽत्र ह्यातिदिष्टपदं व्यर्थमेव न तु तद्वक्ष्यति यदित्वहं त्यादिनियमार्थमिदमिति एतेनैतत्पोपपरिभाषात्व
स्थानिनमेकमभ्यावलोपत्तिसूत्रे भाष्ये उक्तमिति तन्नहि किं मध्यमस्य यः शकारस्य ग्रहणे क्रियते इति प्रश्ने स्वाद्विनान
त्वकेऽन्यत्रापि प्राप्नोतीति शेषे कथितेऽन्तिकैतीति वर्तते एव स्वादि हि न स्तीत्यत्र न प्राप्नोतीति तैषा परसप्तमी का तर्हि स
मी किमिति एवमपि नन्दमानेऽन्यत्रापि प्राप्नोति एवं तर्हि न शक्यं वं कित्वेन विषयत्वे किं चेत्त्रशक्य भवतीत्युक्तम् एतेन
पद्यहृकेनैवोपश्लेषिकाधारे यं च सप्तमीति तेन तस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्तिरिति लभ्यते ननु व्यवहिते ऽर्द्धमात्राधिककाले
न व्यवधाने पूपश्लेषसत्तादायां ग्रहेण्यानऽभवतीम वदुक्तं नियमे समस्या दन्तस्याह श्वे ग्राद्यतिन दृष्टोधेन स्वव्यग्रहणानु
रोधेन एतेन पूर्वोक्तेष्या ख्यानेनेऽन्न एप्राविविस्त्रेति परस्य त्यस्य नियामकत्वेनु षष्ठ्यष्टावि नेति बोध्यं च स्त्र न एव न तदन्यप्रागह
ने स्याद्युपाख्येति स्वीकारादेव व्यचन एव आगमविषयेऽपि परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारादेव अतिदेशविषये व्याहगाङिति एत
त्परिभाषाप्रवृत्तिरिति तस्मादिति परिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थः ननु परिभाषात्वमनियमे नियमकारकत्वमिति चेद सामाचारः
सन्नोयपद्यते परिभाषात्वाभिमतच्छाकेषु वाक्यत यथाधिधिस्त्रैर्लक्ष्यसाधनादिति शकापरिहारार्थमाह परिभाषाणामनिय
मात्वातिति स्तत्रत्वित्येकवचने जातो एवञ्जातिको नियमत व्यवहार इति भावः षष्ठीस्थानेइत्यनुवृत्तौ यथा वाक्यार्थ।
स्तथ्यादर्शयति स्थानेइति निर्दिष्टइत्यः ग्राहरलब्धं स्थानेत्यादि किमिति अत्र तु वृत्तेऽप्रथमाषष्ठ्यन्तामिति तंतु जसन्ते

न्तो यावन्मकारे ऽपि विशेषे ऽस्मिन्न प्रवृत्तिस्तावत् परिभाषाप्रवृत्त्यनापत्तेः अन्त्यस्य पदस्येति अधिकारात् अस्य स्येत्यादि नालिंगमि
ति एवं चाल्समुदायं बाधकपदेन रपदे स्थानेन षष्ठीनत्वात् तस्याल इत्युपस्थितमिति वा स्वार्थः अत्र मानमनुपलभ्यमानपाति षमका
रके त्वमेव यत्राल्समुदायोलिमस्यानषष्ठीनत्वे वैन स परिभाषाया अपेः नियमाप्रसक्तेः आदिरन्त्येनेति अल्ग्रहणमनुवर्ततेन म अन्य
थालो ऽन्त्यस्तत्रान्तिचेत्यत्रान्सपदानुवृत्ते कसत्वादस्य सार्वदेशित्वापत्त्या परसमुदायस्यापत्तिः अत्र ग्रहणमनुवृत्तौ तु पानपायोस्य
देरलो ऽन्त्यादित्वासंभवेन तरन्न नुवृत्तिरेव रेव युक्ता कान्ननुविधेयत्वाख्याविषयताया विशिष्टत्वाकारः एतदिस्त्रत्रे ऽसत्यपादेश
रि स्थिते नमिति तिवक्ष्यामि तिवार्तिकव्याख्याने चस्पष्टं अदेशाग्रहणमिदमेवेति शीत्युक्तम्। य येन त्रो पपद्यते विधेयत्वाख्य
विषयताया विशेषणीभूतादेशसमुदायेन सम्बन्धात्वं यस्य चारात्तन्त्रेन ततादेशविषयत्वाधिकरणत्वमिति शंकायामाह उद्देश्यत
ति नतिहि ग्रहणाभावे ध्वसोरिति विहितलोपस्य सर्वादेशत्वार्थं यदि एवं कारेकारे दे शवत्युक्तं तर्हि रोध इत्यत आह ध्वसोरिती ति
नन्वनुबन्धानामनेकाल्त्वेनाशानांत्वेकालमित्यत आह अनुबन्धानामिति नानुबन्धकृतमिति अनुबन्धत्व योग्यकृतमि
त्यर्थः एवं च अत्रस्त्रेशिष्टस्यानेकाल्त्वेशकारवत्त्वमेवार्थः न चैवं तकारस्योच्चारणार्थ इतिकत्वमस्यैव सिद्धेरित्यत आह तस्य
चेति उच्चारणार्थानामित्येतत् विनानिवृत्त्यसंभवादिति वस्य तत्स्यार्थमात्रालोप वामिप्रायकः शंकायामाह नानेकालेत्यादि ति
त्तिषष्ठ्यापत्तिरिति तिन्वचनस्य आदेत्सु भाष्यानुवृत्तौ दोषाभावइतिवाच्यम् पारिशेष्यामध्यगस्येवेत्यपिसंभवानापत्तेः एतेन डि।
ये एवं डिदेवानेकालिति अत्रानेकालित्यपदाभावात् कथमस्यलाभ इति नाशंकनीयं डिच्चेति सूत्रस्यानङापादेशार्थमेवारम्भे

सा॰ को॰
टी॰
२६

णां नेषामनेकाल्त्वान्न अशक्तामिति । आद्देरित्येतज्ज्ञापकं तथाहि नेकाल्त्वस्य वपुकत्वान्न इत्यं भवलवरोगतनीयेति अत्रत्र
ऋइत्यादिः अधिकारत्वप्रामसे टस्वरितेत्त्वलक्षणाम विनियोगः स्वीयसूत्रेणनरसूत्रैकवाक्यतयाविवक्षितत्वाच्चायोग्यषाट्टनमरा
योहल्लौत्यवहल्लीतिपदस्य यथा असमतिगमकइतियथाप्राग्दीव्यतनरत्यस्यसमत्वेनारोस्तेनदीव्यतीत्यनः प्राग्विनियोगः यत्रत्रन
तथानत्रत्लत्स्यानुसारिशिष्ट कर्तव्यत्वान्मेवं मुख्यसूत्रप्रयोजनमाह अधिकारगतिरिति आस्मिन्पादे अधिकारगतिरिति विश
ष्टस्याधिककार्यज्ञानमित्यर्थः नेनगोणाधारस्याप्यधिकरणसंज्ञापद्या संख्येतमसम्बन्धः गोण्वियोरितिसूत्रेस्त्रीग्रहणेनस्त्र्यधि
कारीयगावादिग्रहणमित्येवांशाव्यवस्थाप्तिरिष्वतिएतेनेतिकिन्वेत्यादिनार्थोत्तरकरणेनतत्कल्पनमितिअभावकल्पन
मित्यर्थः एवकल्पमितिनित्येनानित्यस्यवाधोलाघवसमपायुक्तेः प्रमाणमितिफलितमथवहिरंगपरिभाषानिरूपिणानुवृत्तघटकप
दार्थानाह अत्रेतितिमध्यत्वस्यान्तिरानावध्यांकंदत्वातेच्छांस्यर्थमाहवहिरंकेतिशेषपूरणेनव्याचष्टे अन्तर्भवेनेति अगृहूशास्यला
के शरीरावयववाचकत्वेपि प्रकृतेतिमितएरत्वमित्याशयेनाह निमित्तानीत्युपचचाह रेतापितेतितेत्रत्यो हेन्दगहणेनताविनेत्य
र्थः तथाहि वास्मिन्नेत्येकदेशग्रहणाभावेपि सम्प्रसारणमात्रविधानेन लघूपधगुणवृद्धि स्पीतिवृद्धो विष्याहत्स्याद्रेसिद्धो तदे
वथ्यासिद्धमेव सन्त्यांहित्तत्साहि त्स्यांवहिरंगसम्प्रसारणस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणेनसाहिन्युग्रहणांसफलंनेनुउर्हग्राणाअवेकपासिध्य
भावेपिविष्वोहे इत्याशाकटिदमितिसूत्रेणउरादिभ्यः परायोस्वैनामविभक्तिः सीदानास्याहिन्यर्थकेनविभक्त्युदात्तत्वत्वस्यानत
स्मीन्नर्त्रेडहस्यानेतम्यसारस्यग्रहणान्नुक्तानिमएवाच्यम एतः एनेत्याहोवतिमसहुत्रारितिचेअऊडिदमितिसूत्रेकटिहमिति ॥ २६

त्वास्यानसम्बन्धाथिकषष्ठ्यावकुरीति समासे ततः वृक्षवृटचे तिष्ठन्दे नसवृश्चनान्तत्वकारफाटफलन्तृपृधानेः किंपिपुरपुरेत्याक्षेत्र
स्यापवृत्तिः नचैवमपि वपधानेः किंपिउपदेशेत्यत्र प्राप्नोतीति वाच्यम उट साहचर्येण स्मनान्ह्रा हृष्ण कस्यवोयहणेनाप्रोषात्उ
चुपधाग्रहणमिति वार्त्तिके पिवषुपधेतिपाकर्मणनचैवमपिवेत्रः किंपिसंप्रसारणेउच्छो ह्वास्तामोतीति वाच्यमउ स्मनेत्यस्य परि
निष्ठेनेम्प्रत्ययमात्रेणापदृगान्तटनेत्यर्थात् किंन्त्वोकसम्पदत्युवेत्यादौ स्वसप्रासाउमपधाग्रहणमिति त्विवार्त्तिकमनावश्यकम उठ
उदाहरणं तु जूरः जूरास्त्यादि त्वथचउडिदमिति सूत्रानभरवाहउ निसूत्रेकर्तव्यम यदि च हलादिविभक्तेरपि प्राप्नोतीत्युच्यते।
नहाशानुरनमहृति सूत्रानन यथापाठे न साम सूत्रेस्यात् नचैवं सूत्रान्तरकरणगौरवमिति वाच्यम अधिकपदाकरणेन सामान्यान्न
वस्मामाद्विभाषापोज्ञापकात् अनुपयोगः लोकन्यायेनैव सिद्धेरिति चेन्न ज्ञानेस्य वहिरंगस्यासिद्धत्वं धर्जिपादनार्थमस्यावश्यकत्वा
वनदेनचुत्यादयितुमाहपष्टपीतिप्रत्यङ्गं त्वतीति अडानाम प्रत्यासत्त्वाद्वा तु त्यामतिपादनार्थमस्यावश्यकत्वे रूपगुणसम्बन्धा
दङ्गेशाहः प्रत्यासत्रेत्रलाद्वगणीकरणेन विज्ञायाम्यतिशहूस्याव्ययीभावः सर्वविषयपतेति अन्तरङ्गे करनव्येजाते तत्कालमासिकं
चासिद्धमित्यार्थकल्पते नेतिभावः एकस्यांपरिभाषा पृथक्कार्येति ध्वनितम ननु वहिरङ्गान्तरङ्गयोरिति परिभाषातिरयवाद्वा
सिद्धसिति परिभाषा तु नानंतर्यं वहिष्कुमलकमिरियेन इपवादसहितेति सर्वविषयत्वमस्याः सूत्रानुपपत्र मित्यत आह नाजानंत
र्यपरिभाषात्विति षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रे तुग्रहणमस्याज्ञापकम नदुदाहरणमधीत्य प्रेत्येति तच्चासिद्धपरिभाषयैव सिद्धम
तिअन्तरङ्गे तु किंचानित्ये पदद्वयसम्बन्धि वर्णद्वयापदस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात् नाजानन्तर्यपरिभाषास्वीकारे तु क्वान्तरङ्गेजा

प०शे०
टी०
३०

नत्तर्यो स्थाये येनासिद्धपरिभाषाप्रवृत्तेर्व्यवस्थापयति पूर्वत्रसंहितयावस्थानाभावेन पूर्वमेवौकारस्येशानुगग्रहणाऽव्यवहिता
र्थपरिभाषास्वीकारादेवादन्तद्रूपसिद्धेरिति सिद्धान्तिसंमत्यस्यानरङ्गः यणीद्वलो ऽसिद्धत्वाद्ग्रहणानस्यानन्तानात्स्यैवेतिषत्वन्तु कोरीतिसूत्रस्थवृत्त्या
ह्रस्वमसिद्धपरिभाषाप्रात्रमित्युत्क्रान्ताग्रसूत्रपक्षस्तु न वक्ताऽसिद्धपरिभाषाप्राप्त्रप्रवृत्तस्यैव सकलेषु सिद्धान्तसाव्याख्यैति भावः
वचनप्रामाण्यादिति नचापवादत्वाद्विविधमध्ये नैनापासिद्धत्वेन निरवकाशत्वेन वा आधिकमन्यत्र स्पष्टं अत्र कृते नीतिकैय
टादिसम्मतव्याख्यानमाह नकृतेदृतिविशाद्व चोत्पमध्येमाह द्विपोष्टइति उहे सार्कद्रस्ये न हि कृप्यते निमित्तविनाशेपीति उ
हस्थानमन्वेत्तानरूपत्वेऽपि प्रकृते निमित्तायमानतादृशपूर्वीर्थास्थितिरेव उहपदेन विवक्षितेति भावः पाणिनीयाः पाणिनिमोक्ताः
ध्येतारो निमित्तेनाश्च समानकालिकप्रापस्थितिरेविषयकनिष्ठमाभाववक्ता इति फलितम्‌ एतेन निमित्तापाये नैमित्तिक
स्यापायइति फलितमल्पापवादोऽहत्र्यम्ये वितिस्सहोत्र रंगशास्त्रमिति प्रकृतस्य व्यूहपदस्यागारङ्कि व त्रपकृतिपथ्यस्य पा
तेत्वात्तयाधालौकिकव्यूहस्य सेन्द्रस्य च ताविशेष्यपरस्य ल निवारकत्वेन तथाऽन्तरङ्गशास्त्रम् प्रापस्मिन्व्याकरणपरिभाषा वला
हनेभाविनिमित्तविनाश इत्यध्याहारः निमित्तोपस्थितत्वादन्तरङ्गस्य गृह्यते नैव पाचस्वनिमित्तविनाशप्रसङ्गेनासमानकालि
कीयाः न तरङ्गशास्त्रप्रवृत्तित्तद्विषयक निष्ठप्रमाभाववेत्तः पाणिनीपादे इति फलितेऽत्रम्ये न सत्रात्मकपरिभाषायाः प्रकरणं स
मासमित्यर्थः परनित्ये त्यादि तु प्रासङ्गिकत्वेनोक्तमिति दिक् इति श्री चंद्रकलायां परिभाषाप्रकरणं समाप्तम् ॥ ॥ कोपसा
वि ननु मततो स्यादिति व्याख्यानेन परान्कर्तृकं भवनस्य त्रः नीयते तेन्नोपदाने शास्त्रानामत्रित्यत्वादिसमन्वाह कार्येश एवेति सं ३०

स्थाने द्विर्वचनप्रसक्तस्यापि स्थानिवद्भावः आहारेणानन्तर्येऽपि न सम्बन्धाधिकत्वं च ष्ठाः कल्प्या विलोपपत्तिः कार्यमेवं चोभयत्राप्य
धाहारस्याविशिष्टत्वमिति वाक्यं हि: प्रयोगप्रसक्तस्यापपद्यविभक्तेरिति परिभाषानन्तरं हीनत्वान्न नलक्षणमेदत्वमिति यथात्वद्वो॰
दामित्यत्र बहुव्रीहिमनामिति स्थितेनेत्सिल्लोपादेरसिद्धत्वाद्धलनलक्षणाप्राप्तेः ह्रो सहि वहोरेदित्वोत्वत्वलक्षणलक्षणास्यैति
न्यायेनित्युनर्ह्रिह्रै नेनित्सिद्धिवृद्धिरिति सूत्रे भाष्ये उक्तमस्थानिवत्सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह स्थान्यादेशयोरिति अत्रेमे दारुदिस्यस्या
निकार्यमादेशेन स्यादिन्यत्वेनान्वयः नेत्स्थानापन्नत्वमिति लौकिकन्यायेन सिद्धिः स्यादत आह स्वरूपमित्युक्तेरिति प्रत्यासत्तीति
आदेशः स्थानिवदिति वाक्यजन्यशाब्दबोधः स्थानिनो विषयत्वान्नैनेवानल्विधावित्यत्राविल्यत्राल्पदार्थविशेषणीभूत संबंधा
कानां निवृत्तावनुपास्थितकल्पनापम्भ्यावात्रभावत्वात्मभावः यद्यपि तथा आदेशोपुपस्थितस्तथापि सनाल्विधौ षष्ठांकं
नद्वितिनिर्देशात आदेशस्थानिमत्तत्र इति अत्राप्यादेशसंबंधो वस्थानीवाक्यार्थस्यैकदेशे प्रत्यासत्तेरेव प्रयोजकान्ल्वि
धावित्यत्र च प्रसज्य प्रतिषेधस्यावनपर्युदासत्वं ज्ञापयति वृद्धोरस्के नेत्याद्यो स्थान्यलाभित्र के वर्णी द्योपयत्वेन प्राप्तत्वापत्तेः ।
स्थान्यलाश्रयविधिमित्रेविधावित्यपिनार्थः न द्यासत्तिवभूविवेत्यत्र द्विर्धो वलादित्वनिमित्तताव छेदकत्वेनान्वितान्वस्था
नि सम्बन्धिवकारघटितमिति स्थानिवद्भावो न स्यात प्रसज्यप्रतिषेधपक्षमेवैकल्पादुपदेशाप्रवृत्तौ स्थानिवद्भावः प्राप्नुयात्तेन
स्यधर्मस्य स्थानिस्थानावयवान्यतरान्त्वेतित्वमाश्रयणवनिषेधप्रवृत्तेः प्रकृते च वलादित्वेवैकल्पप्रयुक्तानोपदेशाप्रवृत्ति कि
न्वार्द्धधातुकत्वेवैकल्पप्रयुक्तानन्तरमनवाहत्वाप्राप्तिरिति भावः यदिनु यद्रूपवैकल्पप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिः प्रसज्यते स्थानिस्थान्यवय

प्रौ॰ शे॰
टी॰
३२

कार्यकालत्वमिति भिन्नत्वादस्य धर्मोऽस्य विधिविशेषस्यानिवृत्तावो भवतीत्यर्थः आर्धधातुकेनेन हि पर्युदासेपि न दोषः इत्यवधेयम् स्था
निभूतत्वित्यर्थे निवेशोमानमाह अत एवेति आद्याद्यर्थे निवेशादेवेत्यर्थः नन्वेवमारेत्यचक्र धातोर्हि तुंऽभ्यासस्तुल्यापामुरदत्वे रप
देकृतेःसिग्यास्याभ्यासत्वेमलभ्यानत्वाभ्यासस्याभ्यस्तत्वेति धर्मत्वादेवभ्यहलादिः शेषापामिरत आह अर्धधातोरिति पुनरिति संज्ञायाः का
र्यार्थत्वात्कार्यस्य चभेदेन तत्प्रयोजकसंज्ञायामप्यभेदः प्रधानानुरोधेन कल्पनमिति भावः अत एवः आर्धधातुकेस्यादेव प
त्वाग्निवृत्तेरेवेतिस्यापि धिन्वतीत्यत्रेत्यर्थः अपरविधावित्यस्य स्थानिभताद्वचः परस्य विधौ नेत्यर्थः तेनात अदतीत्यचलु
तमायः परस्यत्वात्वेविधातुके स्यानुधानत्वात्र अस्याणकंदेशपुक्तित्वमुपपद्यते यतिआसिद्धवत्सत्रेणोति अपवासविति त्रत्रस्व
विधायपि स्यानिवद्भावादजादित्वमाश्रित्योटसिद्धिः प्रकारांतरेणासिद्धत्वमेकेकदेशपुक्तित्वसाधकं ननु तस्यान्यथासिद्धत्वेतिचे
धेतीसस्यासिद्धेरेवेनाहूप्रानम्भसकापीभवेष्यतीत्यत आह अस्यापीति धिन्वतीत्यस्यापीत्यर्थः इति वार्त्तिक इति अचः परस्मि
न्निति सूत्रस्थ कंद्रप्राह्वारिस्यावधिसाकादत्वात दाकोदाप्रात्यर्थमिदं वार्त्तिकमवैयाकरणस्त्यादो आपाद्यार्थम इत्य
र्थोऽसिद्धे त्वेवाधिका स्यान्यवैयवानिवेशस्य प्रयोजनमाह पदीव्यत्वादाविति तत्रापि स्यानिप्रोषणप्रयोजनमाह स्यान्यलो
तिदवेचपतूलिम्मत्याप्रोषपूरणेनचतदाह यन्निमित्तेत्यादि स्यान्यलसाधारणेति अत्र स्यान्यलसाधारणेनस्य स्यान्यालि
नणवृत्तित्वेसातस्यान्यलवृत्तित्वमित्यर्थोऽसाधारण्यनिवेशात्स्वीयत्वेनपरत्वयत्रयुक्तः धिन्वतीत्यत्रवकारस्यानुकारवृत्त्या
दुधातुकत्वस्यान्यत्तितरस्यादिविधेयाविप्रोषणाभावेनविशिष्टाभावस्यसत्वात्स्थानिवद्भावापत्तेः किंतु स्थान्यल्वृत्ति। ३२

वाक्यतया अत एव अवयवत्वस्वीकारादेवणतेनेति यदुक्तं न्वर्थमाहतदक्तनियमेनिज्ञातस्याणोरपरत्वाभिधाने प्रयोजनाभावादिति दूषण
ऽन्नत्युपति अत्र पदे इत्यनिकस्यापि कल्पना दूषयति न त्रत त्रेति अन्तरतमउदोषे तत्परकारस्य स्थाने रेफ एवो वारणाय: वृद्धिरादैजादै
च अत्र रलरदृशाः एवर्णात्पार्श्वे वहूनां रेफलकारयोर्मध्यत्वाणेन च चापि गौरवरूपदूषणं स्फुटमेव तत्रापि दूषयतीत्याह आ
वित्यादि अत्र मध्या अनुनासिक इत्सी नीति नास्ति ध्येन रणतरर्थ मंत्रे इति करणे इशति नीपशी तिनासि ध्येन भजादि इति अत्र तपरात परपा
वयोर्थ द्यापि न दोषः हल्लादिविशेषण रेफ निवृत्ते: तथापि माड आहाइ निषये हल्लादि: शेषवृत्येतस्य स्मरणमत्र पक्षे कर्तव्यमिति गौरव
मेव दोषः । पत्याहारे भावेनेति निरूपितमेतत् कृरूपोह इतियथा स्थितपरिभाष्यसम्भनाथ व्यापीपाठे आहावा वसानइति फलविशे
षणपरतेति तिनन्नु सन्तत्रे इत्यसिति पतीमतीक मुपादाय पूर्वत्रासिद्धीयमहितत्वे इति चर्त्वे कृते तत्र शशरस्याहितत्वमित्युक्तमतत्र चर्त्वो
त्यागहितत्वे पिरूपसिद्धौ निर्वोधायां तद्रूपाविशेषाभावेन परिभाषा प्रवृत्तिर्न स्यात्तच स्वीकृतेन तेन ग्रन्थेनास्य विरोध इति चेत्र अव्रूनका
रिशास्त्रमग्निवन्न यथा अग्निर्यं दह्यं तत्र इतिन्यायात् तसाचित्वाव सगन्यस्यतस्यानुपश्यसकृत्तकारित्वत्वपिशास्त्रस्य जन्यव विस्यादि
निर्दैश्यस्या पानुसारित्वात्तदृष्यक्वचदसिति नात्र षष्ठी समासस्यासि: प्रत्ययगुणे इति विधाविति भाव: कार्य्येदिति संज्ञाप्रमाणत्वादि
त्यादि निर्देशो ज्ञापकविशेषस्यानित्यत्वात्समासे पिनदति निहित्यस्वरस: आदेशादेवेति ताते नो टेउपधा इति धातुव्यावृति: व्याख्यानादि
तिअत्र पिद्धस्य हि रद्वमन्तरद्ध इति परिभाषा पाज्ञापकपरत्वा हेतु टस्तत्रस्य भाष्यमूलका व्याख्यानादि शेष: प्रसिद्धत्वादितिरातेनवीग
तीत्यत्र पाक्सिद्धस्यायाह तिः भाष्यस्वरसइति नत्रहि डोतो मणमेति तावाचीत्यनुवर्त्यनैवं विज्ञायतेऽव्याप्तीति क: पुनर्हि अन्यसाची ति

णते नास्मिन्प्रकरणे यत्र यत्राचीति समवधाने तत्र सर्वत्राव्यंशस्य विशेषणत्वमित्येकादेशसूत्रे त्रुणोप्य यत्वमित्युक्तम् एवञ्चा-
यमेवार्थः उक्तस्य शाब्दबोधः इति नास्यैव वृद्धिर्भवत्येवेति एकत्वे तस्य शाब्दान्तरत्वेपि प्रकृतिभागस्य पानस्यत्वाच्चानुपपत्तिरिति भावः
अवैहीति वृद्धिरसाधुरेवेत्युक्तं नचायुक्तं माङोऽभावेनो माङोऽरित्यस्याप्रसरति आह आङि ओरे को इशेति स्वरूपमिति सूत्रे उक्तमिति
नास्मिन्सूत्रे स्वरूपमित्युभयोरुपादानात् आत्मीयार्थविशिष्टशब्दस्वरूपस्य संज्ञित्वादेतल्लाभः अत्र मनोरमायामुक्तम् सारदेवस्त्वाह ब्र-
ह्मेति सूत्रे राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकं नन्वेदं तत्र युक्तम् फणादीनां राजिना राह च ग्येन तथाभूतस्यैव षत्वात् घ्नयाभ्राजिग्रह-
णस्योपदीप्यत्वादिति चेन्न विभ्राट् विभ्राक् इति रूपद्वयस्य साधनत्वात् च ब्रश्चादिसूत्रे राजइति पठित्वापि संसाधनात् एकस्य भ्राजेनेकी-
कारस्याग्रागपिठानुशक्यत्वात् भ्राजभासेति विकल्पस्य वा चनिकत्वपाकरकारस्यात्मनेपदमात्रफलकतापावस्यमाणत्वेन तस्या-
नेऽकारानुबन्धकस्य विभ्राडिति भाविष्यतीति भावः तस्मात्सीरदेवोक्तं ज्ञापकमयोग्येवेति रशाहरत्ने सोरदेवोक्तमिति चक्राकृ-
तिर्बीजन्तु ब्रश्चादिसूत्रे चर्ययोधातुसंज्ञक राजेर्ग्रहणं स्यादेव भ्राजन्तु न तस्य राजेरधातुत्वाच्च तेन न तत्र षत्वसिद्धिरिति भ्राजिग्र-
हणस्यावश्यकत्वम् किञ्च भ्राजेर्न गेतराजेर्नेकारानुबन्धत्वं तस्य समुदायानुबन्धकत्वादिति समुदायानुबन्धो हि नाव्यवान्-
बन्धः तस्यामिपामितिसूत्रेच तु रणीभ्येदेशोपादाना तत्रान्यथा तस्या पामित्येववदेत तेन महि लोऽकारस्याविशेषादेव तस्याहाराद्यत्वे-
समुदायानुबन्धतया महि घ्वत्ययस्यानदित्वमितिसम्प्रच्छिम हु इत्यत्र सम्प्रसारणाभावश्चेति यत्तु अस्मात्सर्वेषु तु परिभाषायाम-
कारस्य समुदायाम्यबोमयोरुपकारकत्वसम्भवेन राजग्रहणेन भ्राजग्रहणं स्यादेवेति न तत्र तस्याकारस्य समुदायोपदेशमयुक्तैव ॥५६॥

वेत्संज्ञा वा व्याख्यावसितानुनासिकस्येचेत्संज्ञाविधानं एवं च यदुपदेशायुयुक्ता यस्येत्संज्ञा तस्य तदुपकारकत्वमिति तूभयोपका
रकत्वात् सम्भवान्नैवं सति पाटः कारस्य समुदायानुबन्धत्वेन रमायैः इत्यत्रा टश्चेति कुर्हि इति प्राची[illegible]न लेखनासङ्गतिरि
ति वा व्याम्नायकसिद्धस्यामार्विकत्वेन शरीरावयवहस्तपादादयवयवाङ्गुल्यादेः शरीरावयवत्वस्य लोके[illegible] प्रसिद्धव्यवहारेणाङ्ग
प्राङ्गिमत्त्वाभिधानान्न यत्तु व्र्याचिसाहचर्येण धातुसंज्ञाकानामेव ग्रहणे छु घ विषयेपि साहचर्येच्छु धाते धातोरित्यग्रहणा
स्याद्वेकत्वं निङ्भ्यान्निङिभिरिति स्तु पभिरिंद्धिरिति नत्रत्वत्रापि निजभ्यान्निजभिरिति रूपासुं पुंगमानत्वादिति निङ्भ्यामित्यादौ हृता हे
माहेचर्यानित्यत्वेन माधवीयमयमपदृष्टिपृष्ठणादिभिर्वेराजावतिप्रसंगनिवारणाय कृतस्या राजइत्यत्रेऽकारस्य यदिन
राजुपकारकत्वेन तदाऽकारपाठवैयर्थ्यमिति तदपि न समुदायोपकारकत्वेव तस्येचारितार्थ्यान्न तत्परकरणादिति प्रकृत
सूत्रे तु न फलं ऽकारारादेर्धातोरप्रसिद्धत्वात् नेऽकारोत्पादाविति श्वादिनाऽकार उवाचरति ऽकारतोऽस्य न दृढः मगरह्यते।
व्याख्यानादिति एतत्सूत्रभाष्ये याक्किपार इतिवचनेनोपसर्गग्रहणेन धातुग्रहणे सिद्धे पुनर्धातुग्रहणमुपसर्गो हेति धातोर्वृद्धिरेव
यथा स्यादुदन्यसामोति तन्माभूत् न किन्त्वान्यसामोति तत्त्वस्वक्रत्यक इतिप्रतिपादितमपपास्मिन्सूत्रेऽक तिः ष्योवोविचाद्दिनः स्या
त्तदाधातुग्रहणसत्वे सौत्रस्य शीघ्रोपस्थितिकृतया तन्नाहणासिध्यात्तन्यथाऽकतोस्यनेन वर्णग्रहणमेव ऽकस्यक इतिवत्संभा।
व्येतनतन्नश्च पुनर्विधानार्थत्वं वर्णेन समसङ्गतस्यानेन सौत्र एव गृह्यते इति नेति व्याख्यानादित्यर्थः अत एव धातावितिकिमर्थ
म इहमाभूत प्रथमं न वनमण तन्त्यत्सुदाहरणम्भाष्योक्तं संगच्छते यदुक्तं पूर्वसापरस्य समुदायस्येति तत्फलमाह तद्दीर्घमात्रव

शे०टी०
५३

नीत्यादिना एवञ्चाविशिष्टनिष्ठधर्मातिदेशो न तु वर्णवृत्तिधर्मस्येति सिद्धम् आमित्रत्वोत्तरोपद्रुत्याह अत्र न एवेति उच्चार्यैवी
कारादेरेवस्थानि: तु मन सिद्धेति तु किं कृतेत्यत्र असिद्धवचनमिति येऽज्ञा असिद्धवचनम् असिद्धत्वेकदेशैकवचनस्य स्थानि: उच्चार्यैवा
र्तिकस्थानिमथ्याह बहुतमिति वार्तिककृतेतिशेषः अत्र प्रांच: स्थानिवत्त्वेन नागर्थमेतन्न्यूनत्वमिति तत्र युक्ताशयेनाह हीरपद
स्थानिवत्त्वान्तरपदत्वमात्र स्येत्यत्रातिदिश्यते एकारान्तनुतस्य स्वतः सिद्धमिति समासेनाकाजुनरपदकत्वमृत्थे समाजएतामि
ति स्थानिवत्त्वेनैव विवक्षा हेतुरिति बाधमुण्णकाजुनरपदत्वं इतिस्त्रैसमासनिर्देशेनैकाजवकृत्वविशिष्टोत्तरपदकसमासावयवपूर्व
पदस्य तस्यानिमित्तमाविश्य दकत्वनाश्रयणं तच्च विशेषणीभूतालघरितमेव किञ्चात्रेयौ नस्थान्यादेशभावो नास्त्रानुमा
निकोऽवतुम पथ्यानरपदत्वमप्येतत्त्वत्रातिदेष्टुमशक्यम् औत स्थानि निष्ठवीकारपदेरेकारयादिनसमुदायेनस्थाभावात् आनु
मानिकौचेशस्तुदीरपेण तिनस्यस्थानीत्यौरयत्नेतितस्मिन्सनुदाये पिनोनरपदस्वमिति नस्यातिदेष्टुमशक्यत्वादितिभवा
वभीईक्षिपइति अत्र तत्र पदोऽभिप्रायो हेतुभयेयुगिमिसत्त्वेण पुगागमवारणाय भ्रमइति सत्त्वेईकारप्रश्लेषः किं न स्यादिति दं
दं येत्वरुदिनामित्येत दृष्टान्तेन स्थानिवद्भावमुपपादयत्तेनैमान्यत्वनस्य समासामादेशीन स्यस्थानिवद्भावेनसार्वधातुकत्व
सम्पादनसमर्थेनकथमथ लोपस्यणामितिवैषम्यं स्पष्टमेव नस्थापामभ्यभुवीपारविरोधस्त्वाह [illegible] तिअभिप्रायेण सावी
म्निहितिरितिउणोलाउपसर्गात्परत्वसादिदेशेनलाभशम्भुवात् अत्र च: परस्मिन्नित्यस्येतिपूर्वसूत्रोपदेशयाचः परस्मिन्निमित्ते
नाभावोपातिदिश्यतेइत्येवविशेषोदाहृतोनेमनन्तवयत्सितुमताश्रयणोपपुमयोः प्रवृत्तिविनिगमनाविरहो च पक्षमयत आश्र ५१

यणोऽप्रवृत्तिस्तदेवमयोरप्रवृत्तिःस्यात्आपन्नत्वस्यासिद्धिः अत्रयमिपरत्वंकार्यंरेफविशेषणमस्ति यतोनेदुलपनइत्याद्योच
रितार्थस्यतस्यचरितार्थत्वमितिचेत्स्यादेवंयदिहिनप्रवृत्तिर्निमित्तंस्यादनेनउपसर्गविशेषणमेकाजन्तत्वायनइत्यत्रलत्वंस्यादितिवत्त्वेनैवसाधनीय
मितिभावः परत्वंयसमवायित्वेनवर्णद्वयस्यनिमित्तत्वेनाग्रेयगान्त्रशास्त्रबोध्यद्विलुचक्लृगत्यागुरागस्यपेदृद्वयसम्बंधि
वर्णनिमित्तकत्वेवाच्ये नचविसर्गस्यापिस्याद्ग्रहणस्येवेतिकार्यकालपक्षेत्रिपाद्यामसिद्धपरिभाषप्रवृत्तिरितिप्राचीनसम्म
तोऽर्थोनोचितइत्याह किञ्चेतिअत्रनपात्रसिद्धपरिभाषयाग्रहणस्येवेतिकार्यकालपक्षेत्रिपाद्यामसिद्धपरिभाषप्रवृत्तिरितिप्रा
चीनसम्मतोऽर्थोऽप्यनोचितइत्याह किञ्चेतिअत्रनपात्रसिद्धपरिभाषयाविनिगमनाविरहादितिप्रत्यक्षानुमानयोः समत्वम
भ्युपगम्येदंचमतउक्तैर्थैर्भाष्यसम्मतिमप्याह अत्रनरावेतिकार्यकालपक्षेत्रिपाद्यामसिद्धपरिभाषप्रवृत्तिरितिप्राचीनसम्मतो
र्थोनोचितइत्याह किञ्चेतिअत्रनपात्रसिद्धपरिभाषयाविनिगमनाविरहादितिप्रत्यक्षानुमानयो रमामितिरावेहीत्यादावुक्तं
तत्रहिनाकुरोनार्थस्येत्यनेनविसर्गनिवारणाय रव्यस्यविसर्जनीयोऽन्तरपदस्थइतिवचनस्यप्रत्याख्यानायप्रवृत्तत्वाहि
रसुपरिभाषयासमाधानमयुक्तं किं तुवचनेनव्यसमाधानकार्यमत्रतत्रसंयोगान्तस्यरलोपाभ्यामनिष्ठान्तः लिपोदीर्घान्तस्य
रवसानयोरितिषुवचनानीति संयोगान्तलोपेयरणः प्रतिषेधः नत्थाकार्तिरित्यत्रनत्वव्याप्तेकरेफादपरनिमित्ताततत्था
द्दोतिरित्यत्रनत्ववारकतिष्टनत्वमदृष्टेरिति एवमग्रहंव्यापकत्वाद्दर्शनंत्वमनेनैवसिद्धेपूर्वोक्तंककार्यमनाकुटेविसर्ग
निवारकंविसर्जनीयोऽन्तरपदस्थेवंवचनञ्चकार्यमित्यर्थः उत्तरपदेसतियोरेकः [illegible]दनिमित्तकइत्यपावनतेनस

प्रौ॰ शे॰ नेत्यर्थः नच नार्कुट इत्यादावुत्तरपदस्य नरेफनिमित्तकत्वात्तन्नचैवमपि नार्कलिरित्यत्रापि [illegible] फोत्तरपदनिमित्तकत्वाभावाद्वि
४८ सर्गो दुर्वार इति वाच्यम् उत्तरपदशब्दस्योत्तरं पदस्य द्व मर्थवत्परत्वात् कल्पप्रत्ययस्यापि धोस्येनापि तादर्थवत्वात् ननु तत्र तत्र वचनार
रम्भे गौरवमत आह ज्ञापकानुसरणमिति संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र रुत्वात् हलायकषिस्यापुलत्वात्तस्मेन तत एव खरवसर्गविधौ उभ
यथास्त्वेकतेरि ष्वषीत्यादि संयोगाजलोपविषये ऽरुत्वाह सायषर्धीवानस्मादित्युत्तरस्येसादिनिर्देशस्य वा ज्ञापकत्वमन्तव्यमित्येव
विशानत्वमवहेः षरस्य प्रतिषेध इत्यर्थकं वचनमेवकतेव्यमेवञ्च ज्ञापकानुसरणं वस्तुतयाकारो ऽना स्थापान्द्रुष्ट्याः पदर्थोकिंपारु
इति उपसर्गाः क्रियायामित्ययमिद्धे योगग्रहणं चेत्क्रियायोग इत्यस्योपस्थितस्याविवक्षितार्थो लाभः सुवन्तप्रकृतिके धातावितिह
वन्तास्याक्रिं तिर्थस्येन्ताह शोपः प्रत्ययः कजादिसन्नन्ते धातावितिशेषः अनुपसर्गत्वादिति क्रियायोगाभावादिति भावः अत्रापीतिहृ
वेवत् व्यञ्जनान्तस्यैकेतिनदि व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषाभावादित्यत्र व्यञ्जनान्तरस्य व्यञ्जनेपरे यस्मादिति वा समासद्वये
विवक्षितेऽनवकृस्मादितिनिचन अत्रादिनामर्थपरिहः यथा ऽनवक्लृप्तिः प्रतीयते तथास्य षृयति क्वेचेत्यादि निर्देशेरणेष्वशीतिसो
चकत्वादेकवचनम् अत्रान्यशब्दस्य समापेदन्तवेपिस मासेयायति दूरोतिगमकत्वादिति [illegible] प्रीमन्तशब्देनान्तु ऽना कृतपोरपिनत्वेण
निर्दिष्टः केशवेत्यादि इत्यस्यस्वना विशेषविधिप्रीत्य केशेत्यर्थः मृ न्ताएंहिर्गान इति रोतेनाणर प्रत्ययः हन्तास्वुरस्तुपमितिसञ्चयति अङ्ग
धिकरणस्य हेतुत्वविवक्षायां पञ्चमी आगतइत्यस्य व्यधेत्यर्थः वुधशाप चशादिमिरुद्रेरोस्थित एव गर्भत्वेनतनः सम्पन्नः पञ्चात
नोतिः सरसोम चेतनोमदितिभारते प्रसिद्धमशब्दज्ञानानपास्मीतिप्राह अज्ञातेनाशब्दज्ञानतेन अनुपालिनीचनके पदस्य शब्दज्ञाना ५८

नुपानित्वस्य प्रमेयोत्वात्यवस्तु प्रसूप्यस्त हि षष्ठित्वाभावनापात्तिरिति पावन एतनाह शोयः प्रत्ययस्य विकल्पस्य त्तु एतेन शशशृंगादिशब्दे के
नविस्मृतविषयत्वाच्छशशृंगवानित्यादिरीत्या वाक्यानि तेषु इह शब्दबोधस्य द्वितीयस्य जायते दुःखोत्पत्तावचनर्थे विषयकशाब्दबोधो हेतुः स
चशाब्दबोधायः शाब्दोपस्थितिनिष्प्रमाणोपस्थितिरसमर्थेद्वशब्दाहाव्येतियः शाब्दबोधो भवतितत्त्वादितिशब्दजज्ञानत्वप्रयोजकः
परस्परपाषाणकबोधस्य प्रयोजकं वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थबोधस्य कारणत्वात् न बौद्धपर[illegible]स्वीकाद्यावत्प्रवन्ध्यासुतोपमितिपुष्प
कृतशेखरः मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृंगधनुर्धरः एषवन्ध्यासुतोपपत्तिः शकन्ध्वादिविभक्तिवचनस्य शकन्ध्वादिषु शब्देषु यथा शब्दा
नुत्वादिनात्मथायेन प्रकारेण संधेरात्वथापररूपम्भवतीत्यर्थः मियुक्ते रुक्तः तेनटेरितिलब्धमपदत्वञ्चहृत्पाज्ञात्मिशब्दन सम्भा
सपद्यपितृपदन्जन्तिशब्दसिद्धिर्भवति शकन्ध्वादेरपदत्वन्तिशब्दपावक्षचरितार्थो भवति तथापि कस्यचिद्धृष्टरन्त्यलोऽपतितरस्यार्थ
यः पतन्जलिशब्दस्य स्थानेन सिद्धिर्भवतीति तितिसिंहाकनोकनन्यायेनाह पतञ्जलिरिति निर्वाचिति अत्र तावद्भगवान्भाष्यकार एवात्र
तत्राह गोनर्दीयस्त्वाह नितनयाचयमेवब्युत्पत्तियुक्तेति सचितम नन्ववर्णादेशत्वादिशब्दावयवेः विवाय रूपमिस्यर्थे ओत्वाभ
प्रादिशब्दस्य विशेषणतयास्यापि पदसम्बन्धिविधित्वेन समर्थपरिभाषोपस्थित्या समासएव प्रवृत्तिर्भविष्यतीति समासे प्रवृत्तिः सि
द्वेवेति तत्रापि समासग्रहणं व्यर्थमेवस्यात् ननु तस्याधिकरणोल्लाघवमेवस्यात् आह पदविधिरिति समासे प्रवृत्तिः सिद्धेवेति
तत्रापि समासग्रहणं व्यर्थमेवस्यात् ननु तस्याधिकरणोल्लाघवमेवस्यात् पदविधिरितिसमासे प्रवृत्तिरिति नचैतास्तु वक्तव्येनेत्यस्य
लाभः स्यात् अत्राह भाष्यादिस्वारस्येनचेति अत्र समासादुदेश्यतेनास्य पदसंज्ञादिः तेन पदसं[illegible]मुदाय स्यादेश्य तायास मर्थ

प्रौ·मो· परिभाषाप्रवर्ततेसमासेंग्लेगित्मत्रोत्वोहयोरित्यत्रचनपदस्योद्देश्यत्वद्धिन्कदेश्यत्वि[illegible]चमितिभावः मत्रसुवन्तत्वेनो
४८ द्देश्यतासमासादिविधौस्युदेवपदत्वेनोद्देश्यतापाम्प्रवृत्तिस्त्वरातिर्गताविति सूत्रेभाष्येकैयटेनदर्शितानचसमासादिविधौ
समर्थपरिभाषयाप्राएकार्थीभावेऽवोध्यतेसचैकार्थीभावःसाक्षाद्धि धुद्देश्ययोर्विधेयोद्देश्ययोर्वीकल्प्यतो समासविधयेविधु
द्देश्ययोरितिग्राह्यम अत्राहितस्याविवक्षितत्वाद्द्वन्द्वमपिसङ्ग्रह्यः कर्मण्यणित्यादौविधेयोद्देश्ययोरितिग्राह्यम तथाच
तिमहान्तंकुम्भंकरोतीत्यत्रनाप्नोतीतिप्रत्याप्रख्यासङ्गतिः कुम्भमित्यस्योद्देश्यत्वभावादितिवाच्यम उद्देश्यपदस्योद्देश्यसोपपदे
कोद्देश्यपेचसामान्यलौकिकत्वान्नराक्त्रोद्देशोपपदविधेयानामपिकश्चित्कल्प्यते अत एव मूलकेनोपदंशमित्यादौमूलकेनेति
तृतीयान्तेनसहकल्प्यते उपपदाशोचहिशेषणनदानुनतेनमहतामूलकेनोपदंशमित्यसाध्वितिग्रन्थसंगतिः उपपदमति
ङितिसूत्रेतुसुबन्तस्यनिवृत्तावपिपदत्वेनोद्देश्यतासत्त्वात्सुब्गतिः गतिर्गताविति सूत्रेभाष्येगतागताविति किमर्थं मनचतिङ्न्तेनायो
तिङ्न्तेचद्वुदात्तवत्येवेतिनियमेनान्यतिङ्न्तव्यावृत्तेरितिप्रश्नः आमन्द्रैरिन्द्रहरिभिर्याहीत्यत्र मन्द्रशब्देपरे आहोनिपातव्या
वृत्त्यर्थंगतागतावित्युक्तमितरम अत्रकैयटः पदाप्रयोगनियमोधातोः प्रागेवप्रयोक्तव्याइत्येतदेषोपसर्गत्वेपिप्रसक्तेनेष्टेदृश्यपरेपील्ला
देननियमबाधेनव्यवहितप्रयोगसिद्धिस्तदागतौङोनिघातःस्यात् यदातुसंज्ञानियमद्वयंधातोःप्राक्प्रयुज्यमानानामेवगतिं
त्वंस्यादितितदाआङ्गतित्वाभावेनङनाविनाप्रयोजनमितितेनचप्रतिक्रियायोगेइतिकिन्तुकियत्सम्प्रयुज्यत्वात्ममन्द्रशब्दात्प्राक्
प्रयोगात्स्यादेवगतिसंगतिवाच्यमप्राक्प्रयुक्ताऽङ्इतिवचनान्यतिकियायोगमात्मन्प्राक्प्रयोगसत्त्वेवगतित्वमितिमन्द्रशब्दस्य ४८॥

त्यगतित्वात्पुंक्कभाष्येनत्रकैयटः यत्रपरनिमित्तोपादानंतत्रैवयक्तिपायुक्ताउत्पत्त्योपस्थितिः यथोपसर्गादिसंज्ञात्यादौसप्रवृत्तेनतस्या
तुपादानात्रयात्क्रिपायुक्ताउत्पस्योपस्थितिरितिसंकोचायास्वरस्येत्यधिकारात्स्वरपरविधिस्तासमर्थपरिभाषायास्थानादेनहिसम
त्वाभइत्याहयतगसेः सामर्थ्यनस्पतियोगतिः सतस्मिन्परेनिहन्यतइत्यर्थइतिभावस्तुनरइदंश्चेत्समकाएकार्थिनावविषयंस्वद
समर्थपरिभाषाप्रवृत्तेः नहिषयत्तत्रप्रवृत्तेनेक्रियावाचकस्येतिस्पष्टवननुमागुक्तभाष्यस्यनहिकुगतिचेतयथाक्रियपाऽव्यव
हितेपरत्वाद्वाव्यापायुक्तास्तम्प्रत्येवगतित्वंतित्वमितिप्रकृतेतुप्रहाव्यपायोगस्तच्छ्वहिनत्वेनसंज्ञानियमपदेगतित्वाभावो
येनवाच्यवधानवस्यतत्क्रियात्वाभावइतिसर्वथागतित्वाभावइतिकिन्तर्हिपाहिशेद्धमूलीतिभाष्यस्यतध्ववहितत्वाह्नतित्वा
भावइतिभावः एवंचत्रस्थवंनत्वावच्छिन्नोद्देश्यकविधिमाहवर्धेनत्रापिसत्रामनादावेकार्थीभावोभाष्यकारादिसंवादस्त्वेकि
यतेइतिबोध्यम् दृतिनिषेधादितिअनुकरणवद्घावाच्छ्वहृस्यानर्थकत्वंस्फुटमेवनानर्थकेइतिपरिभाषांविनापिलक्ष्यसिद्धि
माहअत्रावेडितस्यवर्णगिनीतिइत्कूपानोचारितध्वनेहनकरणेवैचित्र्यार्थमितिमात्रादिलाघवाभावेपियंतिपातिलाघवेन
पथामवतितयेववक्तव्यमितिनियमाभावस्तत्रार्थमित्यपिफलकल्पनाभिवेशास्त्वितिनाम्रेडितसोऽंत्यशस्याचपाशिष्टत्वेद्वारा
वर्णस्वरशिनीत्यादावचनस्यपररूपमभावनीत्येवंरूपत्तिभावः प्रमादकृतमितिनतुतत्रहिसूत्राहरणेनाधीपातविदु
षोः पृथग्ग्रहणंसिध्यतिअन्यथापोऽधीतेवेदञ्चतत्रैवस्यादितिफलकल्पनाकापीतिनहीव्यतिरेकेनतिजयतीत्यादौमध्या
पृथगेवनिमित्तत्वेनतथापृथगेवभविष्यतीतिभावः ननुग्रहणाकशास्त्रस्यसावर्ण्यविधिं[illegible]परत्यागनिष्पत्तेरित्यानुपप

शे॰ दी॰ त्वेम सूत्रान्तेष्वतेर्नोञ्जू पा वीति शास्त्रजन्यप्रमाबोध हेतुत्वे मानाभावादेतोः निष्पन्ने रि[illegible]स्त्रा लघ्वहणबोधकत्वेस्तादि पूर्वरण
५० नव्याख्यायुक्तेत्याशयेनाह नाजूलावितीति यद्यप्यतिकॄ वेत्येववचनत्रथाप्यनुव त्येनाह शाघ्रलाभ इत्याह सूत्रेस्येति वा
र्तिकेह यविधेयपो [illegible] सिद्धादित्युललन्तणत्वं वार्तिकारम्भे णोवज्ञायते एवञ्चाचकार्यासिद्धिः कथमत आह तद्विधेयपोरि
तिनरपरत्वमिति प्र[illegible] मत्राकारेणाणग्रहणस्येवतस्मिन्नत्रेणीनिनत्वान्नत्रत्राववृहिमात्रेत्वीदेवरेफह्वयवतारूपेति।
स्यानार्थगुणप्रमाणेति च नुविधमेवान्तरतम्यमिति नियमस्य रणीति सत्रेऽनान्तर्यमेवानयमिति भाष्यकृतोक्तत्वेनाप्याव
दिति भावः कदाचिद्धि वृतस्येति प्राप्तिद्धस्य दीर्घऋकारस्येत्यर्थः ह्रिलकारकस्येति वार्तिककिधेयस्यैव प्राप्तस्य ह्रस्वदीर्घनृका
रस्यात्रा प्रसिद्धत्वादिति भावः रेफवतासाम्येन चेति योहिह्वयोः षष्ठी निर्दिष्टयोः स्थाने भवति लभते सावम्यतनरत्नो [illegible] यदेशामि ति।
भाष्यकृतैवोक्तत्वेन पूर्व पूर्ववृत्तिधर्मवत्त्वेनान्तरवृत्तिधर्मवत्त्वेन वासाम्यस्य ग्रहीतुमुचितत्वादिति भावः नदेव भाष्यमिति प्रसा
र्व्यानपरभाष्यमेवेत्यर्थः नदेवोपपादयति द्विप्रीफत्वे हीति ऋवर्णमग्नीकर्तव्य इति ऋवर्णान्वयस्येनुपदान्तरेऽस्तिमेदेनाप्र
तिभासमानेष्वितिउकारावयवेष्वित्यर्थः प्रतन्नेत्येन्नमित्यत्रेति एतेन मूलेवार्तिकव्याख्यानावसरे सिद्धेऽजमत्केरितियदुक्तं तद्दो
र्तिकविधेयपोरेवेति शंक्यव्युदासः रेफात्परसंमत्केरिति रेफाद्युक्तेः परमितियोजना न ये वोचितत्वादिति अभितोऽजभागस्यो
चितत्वादिति भावः वार्तिकविधेयपोर्येत्रसाधुत्वं तद्दिष्यूपन्दर्शयति अत्र ह्रस्वऋत्यादि ऋनीतिनरपरकरणेन ह्रस्वस्यैवस्या।
नित्वलाभान्न पूर्वस्य एवं वार्तिकविधेयस्य ह्रस्वऋकारेतिय देतदनीति एतेनेति वक्ष्यामीतिभाष्यानत्कारेतिनस्यैवहितीय ५०

वार्त्तिककृतं पाठ्यानामनन्तरमेवेति तिङ्कृत्व्यवस्था अप्रयोगे वेत्यर्थः सावर्ण्ये तत्कार्यमिति सावर्ण्ये प्रमाहीनं लोकास्त्वतिष्ठिते सव
र्णदीर्घः पूर्वपरत्व लतस्थानेन वार्त्तिकेनैव सिद्धिर्भविष्यतीति वार्त्तिकस्यैवाशङ्कयत्वाच्चात्रैव वार्त्तिके अतरुति करणे
ल हो तत्कास तत्वे एव द्वितीयवार्त्तिकविधेयपोरिपत्यूहत्वे प्रमाणमाह उपस्थितेति एतेनाभिप्रयत्नकतत्वे शौकानिरस्वाननुपपत्ति
तु ऋकारोपपत्तेर्णवास्ति त्वत आह विवृतत्वेतिही ति अनयोरपि ऊकाललत्वे शंकानिस्योपपादितत्वादिति भावः भवतीतिनत्वा
त्रशादिगुणे सति पातपरिभाषयानपरं रूपामिति वाच्यमत्र सम्बध्यते तत्त्वात् धुपलतकत्वात् न चापदान्ताच्च सिद्धः सोरेवेत्ति नि -
यमार्थं कठ सिद्धसोऽस्मिन्निति सत्राप्यत्वात्रदोषः इति वाच्यम विभक्तेर्वे ऊसि ऊसोरेवत्वं नियमपरतेपापित्तु त्रसार्थक्य सम्भवा
त्तु हृदयः अत्र सुनेवमित्यादि व्यावर्त्यस्यान्तस्योपधनेति स्फोटस्यक्र षरपत्सु मित्यर्थः अत्रापवृत्तानि वृत्ति स्वीकारादेव मनुसन्नि
पातपरिभाषया ऽव ज्ञोद्धोरेकृते दीर्घो न स्यादत आह सन्निपातेति किञ्च कोचेति संज्ञायां केनुदेपि इति नत्व प्रवृत्तनगलत्वात्त अ
विभाषेति लत्वस्य प्राप्ये वंचेति नित्यमप्राह इतिजलचरे विभाषा प्राह इति एत्प्रत्यय एवं इति योगत्व त्ति हन्तीति पल्ला ति
भ्यादौ लक्षणाहेत्वादि तिशत्रादिनेवानायनेऽवक नित्यः वृत्तविषये प्राप्नोतीति नित्यमेवत्वमनेनत्वाद योमियोन विभाष्यते
एकस्मिन् विषये पर्यायेनानभवन्ति अन्या अपि व्यवस्थित विभाषा भाष्यप्रमाणपातञ्जन्न स्वीकार्यानतु स्वेच्छया तदाशये
नाह अग्रीत्येषणात्रती ति अत्रसीधः प्रेषणोय ह्मा क्व तस्याद्वेत्तस्मात्परस्य वलुतो भवत् सप्राप्तः श्रावयेत्यत्र भवति न घा
आग्रीद समीचीहरेत्यत्रापि स्यादित्यर्थः नन्वत्रापि व्यवस्थित विभाषात्व स्वीकारेऽद्रो चेतनि संत्वर्थमित्याशंक्या तिशाचष्टे

प्रौ॰मो॰
टी॰
५१

न चेति। एवञ्च भाष्यमतान्नग्रीविषय एव चवाक्यस्य न विभाषात्वमिति सिद्धम्। इन्द्रावयवेऽचीति अवयविन आधारत्वविवक्षायां सम
मी। एवञ्च भाष्यमतात्स्वर्थविषय एवञ्च अत्राप्यचीत्यनुवर्तमानं विशेष्यसमर्पकमेव न तूक्तभाष्ये वं विज्ञायते इन्द्रे चीति किं तर्हि
अचीन्द्रे इति न चैतानीप्या देपादुन स्पदम्। मेन्द्रशब्दावयवे चीति व्याख्यानेनानुपपत्तिः। सुमानैवेति वाच्यम्। अचीत्यनुवृत्तिसाम
र्थ्यात्। तथा धीकल्पनासूत्रासामञ्जस्यमिति सुतमगत्यारत्नस्यप्रथमं तत्वात्। अचीत्यनुवर्तमान इति न चीत्यग्रहणानुवृत्त्यभावेपि
सुनाः प्रगृह्याः प्रकृत्यार इत्यनेनैव सामञ्जस्येऽजग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादन्यार्थीभविष्यतीति वाच्यम्। अनुवर्तिहि इं र्थ्या
त्। क्विविति परिभाषाबाधः। एषु पटगृहीता या अप्युपस्थितिः। सम्भाव्यते नाशयात्। आत्र्यपादिति अनुचारसामर्थ्यसिद्धेः।
वाग्रहणानिवृत्त्येवेति सर्वत्र विभाषेति सूत्रादनुवर्तमानस्य विभाषाग्रहणस्येन्द्रे चेति सूत्रे सामर्थ्यानिवृत्तेरुक्तत्वात्। अयमेवा
ति। एतच्च मूल एवोक्तम्। प्रथमयोर्विपरीतमप्यन्तरे इति इकः इत्यस्य जसन्तस्य विशेष्यस्यानुरोधात्। अयमेवेति। एतच्च मूल एवोक्तं
प्रथमयोर्विपरीतमप्यन्तरे इति इकः इत्यस्य विशेष्यस्यानुरोधात् पञ्चम्याः। पूर्वत्र कृतार्थत्वान्न विकल्पसिद्धिरिति शाकल्यग्रहण
मिति। तस्य विकल्पस्य सिद्धिरित्यर्थः। नरसम्बन्ध इति प्रकृत्यन्तस्यासम्बन्ध इत्यर्थः। आवश्यकत्वेनेति। तनरसूत्रेऽवश्यं तथा वक्त
व्यः पूर्वसूत्राण्येव नश्यास्त्विति भावः। न च ह्रस्वाभावे प्रकृतिभावाद्यवादिकार्यस्याप्यवकाशोऽस्त्विति वाच्यम्। भाष्यप्रामाण्येन ह्रस्वप्रकृतिभाव
योरेकदैव प्रवृत्तेः स्वीकारात्। न चैकस्याभावे तत्रापरस्याप्यभावांगीकारात् तथा सति चक्री अत्रेत्यस्यासिद्धिरत आह चकृ
अत्र इति इति वार्तिकमिति। सिनित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकस्य इति निर्देशः। इति शासिति पञ्चकं नाम ६१॥